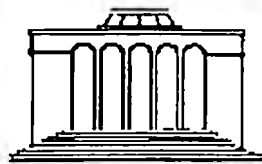

ՎԱՍԻԼԻ ԲԲԱՏԻՇՉԵԻ

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ
ԱՆՑԻՑՆ ԱՆՑԵԼՈՑ Ի ՄԷՉ
ՇԱՀ ՆԱԴԻՐԱՅ ԵՒ ԱԿԱԳ ՈՐԴԻՈՅ
ՆՈՐԻՆ ՌԶԱ-ՂՈՒԼԻ ՄԻՐԶՐԻՆ
ՏՐՏՄԱԼԻ ՊԱՏԱՀՄԱՆՑ

ИЗВѢСТІЕ

о

произшедшихъ

между

ШАХОМЪ НАДЫРОМЪ

и

старшимъ его сыномъ

РЕЗА-КУЛЫ-МИРЗОЮ ,

печальныхъ приключеніяхъ

въ Персіи 1741 и 1742 годовъ ,

нынѣ сообщенное

сочиненіемъ

канцеляріи Совѣтника

ВАСИЛЬЯ БРАТИЩЕВА.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ

при Императорской Академіи Наукъ

1763 года.

941.0 + 950

✓

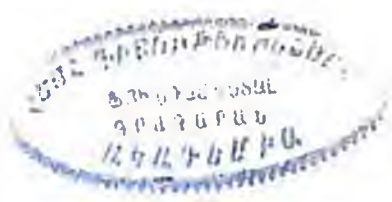
**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՎԱՍԻԼԻ ԲՐԱՏԻՇՉԵԻ

**ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ
ԱՆՑԻՑՆ ԱՆՑԵԼՈՑ Ի ՄԷՋ
ՇԱՀ ՆԱԴԻՐԱՅ ԵՒ ԱԻԱԳ ՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԻՆ
ՌԶԱ-ՂՈՒԼԻ ՄԻՐԶԻՆ
ՏՐՏՄԱԼԻ ՊԱՏԱՀՄԱՆՑ
Ի ՅԵՐԿՐԻՆ ՊԱՐՍԻՑ
ՅԱՄՍ 1741 ԵՒ 1742**

A 94757

**Աշխատասիրությամբ
ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆԻ**

**Ե Ր Ե Վ Ա Ն
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2009**

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Բ 904

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմությունյան ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների թեկնածու
Ք. Կոստիկյան*

Բրատիչչեւ Վ.

Բ 904

*Բացատրութիւն անցիցն անցելոց ի մէջ Շահ Նադիրայ եւ
աւագ որդւոյ նորին Ռզա-Ղուլի Միրզին տրտմալի պատահ-
մանց (աշխատասիրությամբ Արտակ Մաղալյանի).— Եր.:
«Գիտութիւն» հրատ., 2009, 70 էջ + 16 էջ նկ.:*

*Գրքում ներկայացված է XVIII դարի ռուս պատմագիր Վասիլի
Բրատիչչևի «Բացատրութիւն անցիցն անցելոց ի մէջ Շահ Նադիրայ
եւ աւագ որդւոյ նորին Ռզա-Ղուլի Միրզին տրտմալի պատահմանց»
աշխատության հայերեն թարգմանությունը, որը հրատարակվում է
ըստ Մատենադարանի N 9648 ձեռագրի: Վ. Բրատիչչևի աշխատու-
թյունը ուղագրավ աղբյուր է Նադիր շահի կյանքի և գործունեու-
թյան հետ կապված մի շարք հարցերի լուսաբանման համար:*

*Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, արևելագետների և
ընթերցող լայն հասարակայնության համար:*

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8080-0783-3

© Մաղալյան Ա. Վ., 2009

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ռուս պատմագիր Վասիլի Բրատիչչևի «Բացատրութիւն անցիցն անցելոց ի մէջ Շահ Նադիրայ եւ աւագ որդւոյ նորին Ռզա-Ղուլի Միրզին տրտմալի պատահմանց» աշխատությունը հրատարակվել է 1763 թ., Սանկտ Պետերբուրգում, Ռուսաստանի Կայսերական ակադեմիայի կողմից¹: Այդ աշխատության հայերեն թարգմանությունը, որը կատարել է Հարություն Դավթյան Ձուղայեցին 1778 թ., պահվում է Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, 9648 թվահամարի տակ²: Այդ ձեռագիրը XVIII դարի վերջին նրա կողմից կազմված պատմական նյութերի մի մեծարժեք ժողովածու է, որի բովանդակությունը հետևյալն է.

ա) Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնց, Ժամանակագրութիւն (3ա-24ա)³,

բ) Յաղագս պատմութեանցն Պերսիու երկրին սկսեալ Շահ Սուլթան Հուսէյնիցն մինչև Քէրիմ խան («Թարգմանեցեալ ի Յօլանդիդի կազէթից») (25ա-47ա),

գ) Վասիլի Բրատիչչև, Բացատրութիւն անցիցն անցելոց ի մէջ Շահ Նադիրայ եւ աւագ որդւոյ նորին Ռզա-Ղուլի Միրզին տրտմալի պատահմանց ի յերկրին Պարսից յամս 1741 եւ 1742, իսկ այժմ յամի 1778 թարգմանեցեալ ի բարբառս հայոց Յարութիւն Դաւթենիւ Ձուղայեցւոյ (48ա-64ա),

¹ Братищев В., Известие о произошедших между шахом Надыром и старшим его сыном Реза-Кулы-Мирзою печальных приключениях в Персии 1741 и 1742 гг., СПб., 1763.

² Մատենադարանի ձեռագրացուցակում սույն ձեռագիրը ներկայացված է այսպես. «ԺԸ դ. (1778-ից հետո): Թերթ՝ 79: Թուղթ: 33,5 x 21,1: Միասյուն: Նոտրգիր: Տող՝ 32-36: Կազմ՝ կաշեպատ ստվարաթուղթ: Հիշատակարան նախագաղափար՝ 3ա (1723 թ.), 48ա (1763 թ.), 65ա (1782 թ.)» (տես Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, Ե., 1970, էջ 967):

³ Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնց, Ժամանակագրութիւն, «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, թիւ Բ, էջ 81-112, թիւ Գ, էջ 181-212 (հրատարակումը կատարված է այս ձեռագրից):

դ) Դէլօրիեր, Առարկութիւն առ իւրոյ պապական սրբու-
թեանն Պիոսի Վեցերորդի (65ա-78ա),

ե) Կարգադրութիւն Ավստրիոս Յովսէփոյ կայսեր («թիւն
1785, նոյեմբերի 27-էն Ավստրիոս համար 100 կազէթն տպե-
ցեալ է») (78բ-79բ):

Նույն թարգմանության մեկ այլ արտագրություն՝ կա-
տարված թիֆլիսեցի Ստեփան դի Մանդենովի կողմից 1803 թ.,
պահպուծ է Մատենադարանում, 10889 թվահամարի տակ⁴:
Դատելով ձեռագրի հիշատակարաններից՝ վերջինս մատյանի
ընդօրինակումը սկսել է 1803 թ. հունվարի 22-ին, և ավարտին
հասցրել նույն թվականի փետրվարի 24-ին:

Վ. Բրատիչչևի աշխատության հայերեն թարգմանությու-
նը, որը Հարություն Դավթյան Զուղայեցին իրականացրել է
ռուսերեն հրատարակությունից ընդամենը տասնհինգ տարի
անց, պայմանավորված էր Նադիր շահի (1736-1747) կյանքի և
գործունեության նկատմամբ եղած մեծ հետաքրքրությամբ:
Պատահական չէ, որ ճիշտ նույն ժամանակաշրջանում մեկ այլ
հայորդի՝ Պողոս Միրզայան Ամիթեցին հեռավոր Կալկաթա-
յում ձեռնարկել և, «առանց ոչինչ վարձու, և ոչ ումեքէ ակն-
կալութեան», իրականացրել է անգլիացի ճանապարհորդ Զոնս
Հանվեյի հայտնի աշխատության⁵ Նադիր շահին նվիրված մա-
սի հայերեն թարգմանությունը, որը 1780-1783 թթ. լույս է
տեսել Մադրասում, Հակոբ Շահամիրյանի տպարանում, ընդա-
մենը 200 օրինակ տպաքանակով⁶:

⁴ Մատենադարանի ձեռագրացուցակում սույն ձեռագիրը ներկայացված է այս-
պես. «1803 թ.: Թիֆլիս: Գրիչ՝ Ստեփան դի Մանդենով: Թերթ՝ 26: Թուղթ՝ 21,8 x
17,3: Սիսիւն: Նոտրգիր: Տող՝ 19-23: Պահպանակ՝ 2+2, սպիտակ թուղթ:
Կազմ՝ մոմլաթապատ ստուարաթուղթ, աստառ՝ թուղթ: Յիշատակարան՝ 1ա,
26ա» (տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. 9, Ե.,
2007, էջ 244):

⁵ Jonas Hanway, An historical account of the British trade over the Caspian sea, vol. I-II,
London, 1754.

⁶ Հանուէ, Պատմագրութիւն վարուցն եւ գործոց Նադիր շահ թագաւորին Պարսից,
թարգմանեալ յանգլիացւոց բարբառոյ ի հայ բարբառ ի Միրզայեան Պողոս
Ամիթեցւոյ, Մադրաս, 1780:

Սակայն, ի տարբերություն Հանվելի գրքի՝ Պողոս Միրզայանի թարգմանության, Հարություն Դավթյան Զուղայեցու թարգմանությունը տակավին մնացել էր անտիպ:

Մատենադարանում պահվում են Հարություն Դավթյան Զուղայեցու ընդօրինակած մի քանի ձեռագրեր, որոնց հիշատակարանների շնորհիվ հնարավոր է դառնում լույս սփռել նրա կենսագրության որոշ էջերի վրա: Այսպես, նա 1767 թ. Աստրախանում ընդօրինակել է Գրիգոր Կանպանյանի «Նրգարանը», որի վերջում տեղ գտած հիշատակարանում կարդում ենք. «Օրինակեցաւ յամի Տեառն 1767 փետրվարի 9, ի նաւահանգիստն Աստրախան, ձեռամբ մեղապարտ Յարութիւն Դավթենէ»⁷:

Մեկ տարի անց՝ 1768 թ. դեկտեմբերին, նա Աստրախանում ավարտել է Միքայել Ասորու «Ժամանակաց զրոյցք» («Ժամանակագրութիւն») աշխատության ընդօրինակումը, որի ձեռագիրը գրանցված է Մատենադարանում 3517 թվահամարի տակ: Այդ մատյանի վերջում նրա թողած հիշատակարանում կարդում ենք. «Խնդրեմ Աստուածասէր հարցդ և եղբարցդ, ո՛վ ոք հանդիպիք սմա կարդալով կամ օրինակելով, յիշեսլիք առ յոյսն բնաւից Քրիստոս զնուաստ Յարութիւնս Զուղայեցի, զհայրն իմ Դաւիթն և զմայրն իմ Սուլթանաղէն, որք հանգուցեալք են ի Տէր: Եւ մանաւանդ զնորաբողբոջ որդիքն մեր՝ զԴաւիթն և զՄարգարայն, որք ծառայք ձեր են ամենեցւոյն, թերևս աղօթիւք ձերովք զարգասցին ուղիղ հաւատով, երկիւղիւ և աստուածպաշտութեամբ ի փառս անուան իւրոյ. ամէն... Եղև աւարտումն ի թուին ՌէձԿԸ (1768) դեկտեմբեր Ի (20). ի Աստրախան քաղաքի»⁸: Այս հիշատակարաններից պարզ է դառնում, որ Հարություն Դավթյան Զուղայեցին 1760-ական թթ. վերջերին ապրել է Աստրախանում, որտեղ էլ, ամենայն հավանականությամբ, սովորել է ռուսերեն:

⁷ Մատենադարան, ձեռ. N 9840, էջ 36ա:

⁸ Մատենադարան, ձեռ. N 3517, էջ 224ա:

Այնուհետև Հարուժյուն Դավթյանն ընդօրինակել է մի ժողովածու (Մատենադարան, ձեռ. N 8003), որն ընդգրկում է Կեղծ-Կալիսթենեսին վերագրվող «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացույ» աշխատությունը և Պետրոս Բերթումյանի «Աստուածանմանութիւն» երկը: Թեև սույն ժողովածուն անթվակիր է, սակայն ակնհայտ է, որ ձեռագիրն ընդօրինակված է 1769-ից հետո, քանի որ Պ. Բերթումյանն իր աշխատության շարադրումն ավարտել է այդ թվականին: Ալեքսանդրի վարքի վերջում Հ. Դավթյանը թողել է մի համառոտ հիշատակարան, որը թեև կենսագրական որևէ տեղեկություն չի պարունակում, սակայն խոսում է այս բազմարդյուն գրչի պատրաստվածության մասին. «Իսկ զայս Պատմութիւնս աշխարհակալին Աղեքսանդրու, զոր գրեց իմով անարժան Յարութիւն Դաւթեանի ձեռամբս՝ սրբագրեալ, առընթեր ունելով երկու օրինակս: Բայց ի տեղիս տեղիս բառ և բան անհամեմատք էին, որ և որչափն կարի մեր նուաստագոյն ուղղելով գրեցի և ոմանք բառք ու բանք, զորս վասն այլայլութեան գրողացն չհասկացայ, այնպէս գրեցեցի՝ ստուգապէս ընդ համեմատ օրինակացն և ոչ աւելի կամ պակաս՝ սակս օգտի ինձ նուաստիս և այլ համբակաց, որք կամին օգտիլ ի Աղեքսանդրէ»⁹: Հարուժյուն Դավթյան Ջուղայեցու ընդօրինակած ձեռագրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը մեզ բերեց այն համոզման, որ գործ ունենք իր ժամանակի առավել բանիմաց և գրագետ անձնավորություններից մեկի հետ: Թերևս Մեծն Ալեքսանդրի պատմության ընդօրինակումն է նրան հուշել «երկրորդ Ալեքսանդր» հորջորջված Նադիր շահին նվիրված Վ. Բրատիչչևի աշխատության թարգմանության գաղափարը:

Հետագայում Հարուժյուն Դավթյան Ջուղայեցին ևս մեկ անգամ անդրադարձել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու թեմային՝ ուսսերենից հայերեն թարգմանելով I դարի հռոմեացի պատմիչ

⁹ Մատենադարան, ձեռ. N 8003, էջ 176ա, հրատ. տես Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացույ, աշխ. Յ. Սիմոնյանի, Ե., 1989, էջ 47:

Բլիսնտոս Կուրտիոս Ռուփոսի «Գիրք պատմութեանց Մեծին Աղեքսանդրի» աշխատությունը, որի ձեռագիրը ևս պահվում է Մատենադարանում, 2870 թվահամարի տակ: Այս ձեռագրի հիշատակարանը հաղորդում է նաև նրա ազգանունը. «Թարգմանեցեալ ի լաթինականէ ի ռուստաց լեզու: Հատոր առաջին: Իսկ այժմ արտահանեցեալ անտի ի բարբառս հայոց Յարութիւնի Դաւթեան Դիլանեանց Ջուղայեցւոյ»¹⁰: Ձեռագրում առկա Մակեդոնացու նկարի շրջանակի ներքևի մասում գրված է. «Մեծն Աղէքսանդր Մակեդոնացի. ի Սանկթ Պետրբուրգ փորագրեալ: Ի 1793 յամի Տեառն. ՌՄԽԲ», հետևաբար՝ երկի թարգմանությունը կատարվել է 1790-ական թթ. կեսերին:

Կուրտիոս Ռուփոսի և Վ. Բրատիչչևի երկերի թարգմանությունից բացի նա 1798 թ. Աստրախանում ռուսերենից հայերեն է թարգմանել Ֆեոդոր Էմինի «Գիրք խոստովանական անուանեալ ճանապարհ փրկութեան» աշխատությունը, որը ձեռագիր վիճակով պահվում է Մատենադարանում, 7504 համարի տակ: Թարգմանությունը կատարված է Ֆ. Էմինի գրքի առաջին հրատարակությունից¹¹ տասնութ տարի անց: Այս ձեռագրի հիշատակարանը հաղորդում է. «Այժմ թարգմանեալ Յարութիւն Դաւթեան Դելէանեան Ջուղայեցւոյ. յամի Տեառն 1798. ի Աստրախան»¹²:

Նա 1806 թ. Աստրախանում ընդօրինակել է Դյուլորիեի՝ իր իսկ թարգմանած և N 9648 ժողովածուից մեզ նախածանոթ «Առարկութիւն առ պապն Պիոս» երկը, որի ձեռագիրը գրանցված է Մատենադարանում 23 թվահամարի տակ: Այդ ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Այժմ թարգմանեալ ի բարբառս հայոց նուստ և ասիկար Յարութիւնէ Դաւթեան Ջուղայեցւոյ Դելանեան, ի Աստրախան քաղաքի, 1806 ամի»¹³:

¹⁰ Մատենադարան, ձեռ. N 2870, էջ 1ա:

¹¹ Эмин Ф., Путь ко спасению или разные набожные размышления, СПб., 1780.

¹² Մատենադարան, ձեռ. N 7504, էջ 1ա:

¹³ Մատենադարան, ձեռ. N 23, էջ 1ա:

Այսպիսով, Մատենադարանի N 3517 ձեռագրի հիշատակարանում առկա գրչի որդու Դավիթ անունը և նրա «Դեկլետան» ազգանունը որևէ կասկած չեն թողնում, որ Վ. Բրատիչչևի աշխատության թարգմանիչ և բազմարդյուն գրիչ Հարություն Դավթյան Դելանյան Ջուղայեցին ոչ այլ ոք է, եթե ոչ ռուսական բանակի գեներալ-մայոր, 1812 թ. Հայրենական պատերազմի հերոս Դավիթ Դելյանովի (Դելանյան, 1761-1830) հայրը: Հ. Դելանյանը 1795-ից հայերեն է դասավանդել Աստրախանի ժողովրդական գլխավոր ուսումնարանում¹⁴, իսկ հետագայում Աստրախանից տեղափոխվել է Պետերբուրգ, որտեղ ստացել է ազնվականի կոչում¹⁵:

Արժանին պետք է մատուցել Հարություն Դավթյան Դելանյան Ջուղայեցուն սույն աշխատության բարձրարվեստ թարգմանություն համար: Ռուսերեն բնագրի հետ նրա թարգմանություն համեմատությունը ցույց տվեց, որ այն կատարված է ճշգրիտ ու բարձր մակարդակով: Այն Հանվեյի երկի՝ Նադիր շահին նվիրված մասի հայերեն թարգմանության հետ մեկտեղ անվարան կարելի է դասել XVIII դարի հայ թարգմանական գրականության լավագույն հուշարձանների շարքը:

* * *

Իրանի Նադիր շահի կենսագրությունը դեռևս նրա կենդանության օրոք վիպական կերպարանք էր ստացել: Եվրոպական լեզուներով գրվում և հրատարակվում էին նրա համառոտ և ընդարձակ կենսագրականները, որոնցում ներկայացվում էր թուրքմենական աֆշար ցեղից սերված այս շարքային ռազմիկի սրընթաց վերելքը դեպի Սեֆյանների գահը:

¹⁴ Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (Միջնադարից մինչև 1920 թ.), հ. 1, խմբագիր՝ Վ. Միքայելյան, Ե., 2003, էջ 277:

¹⁵ Нерсисян М., Отечественная война 1812 г. и народы Кавказа, Е., 1965, с. 222, Аветисян Г., Генералы-армяне в Российской империи, Е., 2007, с. 169.

Այս թաղիքագործի որդին, որն իր ընտանիքի ապրուստը վաստակում էր վառելափայտի վաճառքով, իր հայրենի խորասանում գլխավորել էր ապստամբությունը աֆղանական տիրապետության դեմ: 1726 թ. ծառայության էր անցել շահ Թահմասպ II-ի (1722–1732) մոտ, իսկ 1730–1731 թթ. հաղթել էր իրանի մի շարք շրջանները զավթած աֆղաններին ու թուրքերին: Այդ հաղթանակները մեծ ժողովրդականություն են բերում Նադիրին: «Շահ Թահմասպ II-ի պարտությունները թուրքական զորքերից և նրա դեմ ծագած ղեզզուլությունները հարմար առիթ են ընձեռում Նադիր խանին նրան գահընկեց անելու համար, որից հետո Նադիրը գահ է բարձրացնում Թահմասպի Ցամսյա որդուն՝ Աբբաս III-ին (1732–1736)՝ վերջինիս առնելով իր խնամակալության տակ: Սակայն, խնամակալի դերը ևս չի գոհացնում Նադիրին և նա ինքն է գահ բարձրանում 1736 թ. մարտի 8-ին»¹⁶: Այսպիսի կյանքի ճանապարհ անցած Նադիրը փնտրված կերպար էր հերոսական պատմությունների սիրահար Եվրոպայի համար:

Նադիր շահի եվրոպական վարքագրություններում շատ հաճախ էին միախառնվում իրականն ու առասպելականը: Այդ կապակցությամբ հայ նշանավոր պատմաբան Լեոն նկատում է. «Եվրոպայում տեսակ-տեսակ պատմություններ էին շրջում Նադիրի ծագման մասին: Ոմանք ասում էին, թե նա շվեյցարացի է, ոմանք՝ հոլանդացի, ոմանք՝ անգլիացի, ոմանք՝ ֆրանսիացի: Նույնիսկ հավատացնում էին, թե նա ծնվել է Բրաբանտ նահանգում, ուր, իբր թե, ապրում էր նրա քույրը՝ իր երկու երեխաներով: Կար և մի պատմություն, որ հավատացնում էր, թե նա, ընդհակառակն, կովկասյան լեռնաբնակներից է և ծնվել է Դերբենդի մոտ: Միաժամանակ ասողներ էլ կային, թե նա զտարյուն պարսիկ է, սերված մի շատ հուշակված տոհմ

¹⁶ Կոստիկյան Զ., Թահմասպ II-ի հայերին ուղղված հրովարտակները և 1730-1731 թթ. նրա արշավանքը դեպի Երևան, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXIII, Ե., 2004, էջ 363:

մից»¹⁷: Նադիրի անվան շուրջ հյուսվող նմանատիպ պատմութ-
յունները դեռևս այն ժամանակ գրիչ վերցնելու են մղում
առավել մոտիկից իրականությանը քաջատեղյակ անձանց:

Հենց այդպես է բացատրում իր աշխատության ծնունդը
Վասիլի Բրատիչչևը, որը 1736-1745 թթ. գտնվում էր Իրանում՝
սկզբում որպես թարգմանիչ, իսկ հետագայում որպես Ռուսաս-
տանի կառավարութայն ռեզիդենտ¹⁸: «Ես ինքնին գոլով անդ և
լինելով ի բնիկ յերկիրն Պարսից, — գրում է նա, — և ունելով
զբաւական յարմար և զդիպուկ ժամանակս իմանալ հաւաստի
յաղագս կացութեանց և որպիսութեանցն տեղոյն յայնորիկ,
վասն որոյ ոչ կամեցայ լռել, այլ պարտականութիւն համարե-
ցի ինձ ծառայել հասարակութեան... քանզի ի բազմաժամա-
նակեայ լինելութեան իմում ի յերկիրն Իրանայ, նաևս առաւել
գոլով իմ դրունսն արքունական Նադիր շահին աստիճանաւ
Ռուստաց կայսերական դեսպանութեան, նաևս ոչ սակաւ, այլ
ըստ չափու և կարողութեան իմոյ գիտելոյս զլեզուս պարսից
ունէի բարեգոյն և վայելուչ հնարս պատկանաւոր ձեռամբ զա-
նազան հաւատարմաց սակս զստուգութեան այնպիսի անցիցն
անցելոց զհաւաստի որպիսութիւնսն ստանալ և հաստատել ի
նոսա, նաևս յաղագս բազմաց ականատեսս ես իսկ լեալ»¹⁹: Այդ
է պատճառը, որ չնայած փոքր ծավալին Վ. Բրատիչչևի աշխա-
տությունը առ այսօր չի կորցրել իր նշանակությունը, և կարե-
վոր սկզբնաղբյուր է Նադիր շահի կյանքի ու գործունեության
ուսումնասիրման համար:

Վ. Բրատիչչևի աշխատությունը սկսվում է 1738 թ. իրա-
դարձությունների ներկայացմամբ, երբ Նադիր շահը շուրջ մեկ
տարի տևած պաշարումից հետո գրավել էր Աֆղանստանի
Ղանդահար քաղաքը և արշավանքի դուրս եկել դեպի Հնդ-

¹⁷ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973, էջ 220:

¹⁸ Энциклопедический словарь, изд. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, т. IV^A, СПб., 1891, с. 603, Тер-Мкртчян Л., Армения под властью Надир-шаха, М., 1963, с. 13.

¹⁹ Մատենադարան, ձեռ. N 9648, էջ 48բ-49ա (այսուհետև սույն ծեռագրի էջերը հղելու ենք շարադրանքում):

կաստան: Այդ ժամանակ, ապահովագրելով իրեն զանազան անախորժություններից, Նադիր շահը իրանի փոխարքա է նշանակում իր ավագ որդի Ռզա-Ղուլի Միրզային²⁰: Վերջինս իր սլաշտոնավարումը սկսում է Սեֆյան շահ Թահմասպ II-ի և նրա մանկահասակ որդիների դաժան սպանությամբ:

Եվ մինչդեռ Նադիր շահը առաջնորդում էր իր բանակը դեպի քաղաքական ճգնաժամի մեջ գտնվող Հնդկաստան, Ռզա-Ղուլի Միրզան իրանում քայլեր էր ձեռնարկում իր իշխանությունն ամրապնդելու համար:

Մողոլական Հնդկաստանի ամենագոր տիրակալներ Աքբարի և Շահ Զահանի անզոր հետնորդը՝ Մուհամմեդ շահը (1719–1748), ոչ միայն չկարողացավ քիչ թե շատ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ Նադիր շահի բանակին, այլև, ինչպես գրում է պատմաբան Ղուլամ Հուսեյնը, «ճանապարհներն ու լեռնանցքները չէին պաշտպանվում, և ամեն ոք կարող էր [անարգել] անցնել դրանցով ցանկացած ուղղությամբ՝ մնալով աննկատ: Տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին ո՛չ մի հետախուզական տվյալ չէր հաղորդվում արքունիք, և ո՛չ փազիշահը, ո՛չ էլ վեզիրը երբևէ նույնիսկ չէին հարցնում, թե ինչու չեն ստացվում այդ տեղեկությունները»²¹: Այս խորապատկերում ամենևին էլ զարմանալի չէ, որ երբ Նադիր շահը 1739 թ. փետրվարի 24-ին տեղի ունեցած Կառնալի վճռորոշ ճակատամարտում գրոհի էր առաջնորդում իր զինվորներին, Մուհամմեդ շահը զվարճանում էր հարեմում²²:

Տրամաբանական է նաև այս իրադարձությունների վերջաբանը. Կառնալի ճակատամարտում հնդկական բանակը ջախջախելուց հետո 1739 թ. մարտի 20-ին Նադիր շահը հաղթականորեն մտնում է Դելի: Կողոպտվում է Մեծ Մողոլների՝

²⁰ Мухаммад-Казим, Поход Надир-шаха в Индию, М., 1961, с. 70.

²¹ Синха Н., Банерджи А., История Индии, М., 1954, с. 278.

²² Кишмишев С., Походы Надир-шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти, Тифлис, 1889, с. 195, 198.

չուրջ 700 միլիոն ռուպի արժողությամբ հարստությունը²³, այդ թվում և Մողոլ շահերի հպարտությունը հանդիսացող «Կոհ-ի-նուր» («Լույսի լեռ») հայտնի ադամանդը և «Սիրամարգի գահը»: Տիրանալով այդ երկրի անբավ հարստություններին, Նադիր շահը 1151 հ. թ. զի հեջլե ամսի (1739 թ. մարտի 12–ապրիլի 10) հրովարտակով Իրանի բնակիչներին երեք տարով ազատում է պետական հարկերի զգալի մասից²⁴: Եվ մինչդեռ նա Մեծ Մողոլների անսահման հարստությամբ բեռնավորված վերադառնում էր Իրան, Մուհամմեդ շահը օգնության խնդրանքով իր արնաքամ եղող պետության տարբեր նահանգներն էր հղում աղերսագրեր հիշեցնող հրամանագրեր²⁵:

Վ. Բրատիչչևի երկում այս իրադարձությունները ներկայացված են հպանցիկ, հիմնականում Իրանում տեղի ունեցող դեպքերի հետնախորքի վրա, որտեղ մի խումբ դավադիրներ՝ արքայազն Ռզա-Ղուլի Միրզայի գլխավորությամբ, իշխանությունը խլելու նպատակով մահափորձ են կազմակերպում Նադիր շահի դեմ: Արքայազնից բացի դավադրությանը մասնակցում էին նաև նրա քեռին՝ սարդար Լոթֆալի խանը, հազարապետ Մահմեդ բեկը և մի վարձու մարդասպան, որի անունը Վ. Բրատիչչևը չի հաղորդում: Սակայն, 1741 թ. մայիսի սկզբին տեղի ունեցած մահափորձը ձախողվում է. կրծքին դրած ձեռքը փրկում է շահին անխուսափելի մահից: Այդ ընթացքում շահը հասցնում է տեսնել իր վրա կրակողի դեմքը: Նրա հրամանով պատկերահանները նկարում են վարձու մարդասպանի դիմանկարը, որը տարածվում է երկրով մեկ: Հենց այդ պահից էլ երկում սկսվում է իրադարձությունների սրընթաց զարգացումը:

Այստեղ հեղինակը վարպետորեն ներկայացնում է շահական արքունիքի՝ խարդավանքներով լի բարքերը: Պալատա-

²³ Синха Н., Банерджи А., указ. соч., с. 279.

²⁴ Арунова М., Ашрафян К., Государство Надир-шаха Афшара, М., 1958, с. 87-93.

²⁵ Паниккар К., Очерк истории Индии, М., 1961, с. 258.

կաններին ոմանք, օգտագործելով պատեհ առիթը, շահի առջև ամբաստանում են միմյանց՝ փորձելով նրա ձեռքով վրեժ լուծել իրենց հակառակորդներին: Սակայն, Նադիր շահը «հասու եղեալ ստուլթեանց մատնչացն՝ արձակեաց զնոսա թարց պատժոց, ոչ ևս ընդունելով զայնպիսի զրպարտութիւնք» (57բ):

Այդ դեպքից հետո լեզգիների կողմից 1738 թ. սպանված եղբոր՝ Իբրահիմ խանի վրեժը լուծելու նպատակով 1741 թ. Նադիր շահը 35 հազարանոց բանակով արշավում է Դաղստան, որտեղ կրում է իր կյանքի ամենածանր պարտությունը²⁶: «Աստանօր տիրապետ և յաղթօղն հզօր Նատիրն այնքան խոնարհեցաւ, — գրում է Հանվեյը, — մինչ զի քսան հազար խորտակեալ զօրօք միայն մնաց»²⁷:

Հենց այդ ծանր պարտությունից հետո էլ Նադիրի մոտ են բերում Բուխարայում բռնված վարձու մարդասպանին, որը, շահի հրամանով կուրացվելուց հետո, նրան պատմում է ողջ ճշմարտությունը դավադիրների մտադրության մասին: Շահը շուրջ վեց ամիս լուծթյուն պահպանելուց հետո 1742 թ. ամռանը հրամայում է զորքի առջև խնդրամահ անել հազարապետ Մահմեդ բեկին: Վերջինիս՝ իրեն գթալու խնդրանքին Նադիրը պատասխանում է. «Յայնժամ ողորմիցէի զքեզ, եթէ մեք զՌդա-Ղուլի Միրզին ևս խնայիցէաք» (60ա):

Այնուհետև շահը Դերբենդի մոտ գտնվող իր բանակատեղին է կանչում արքայազն Ռդա-Ղուլի Միրզային: Այնտեղ էլ 1742 թ. հոկտեմբերի վերջին Նադիր շահի հրամանով Ռդա-Ղուլի Միրզան կուրացվում է²⁸: Այս փաստի հիշատակումով էլ Վ. Բրատիչչևի աշխատությունն ավարտվում է:

Այս իրադարձությունը, որն ընկած էր Վ. Բրատիչչևի երկի հիմքում, ճակատագրական նշանակություն ունեցավ ո՛չ

²⁶ Մամրամասն տե՛ս Магомедов Р., Разгром войск персидского завоевателя Надир-шаха в горах Дагестана, Махачкала, 1940.

²⁷ Յանուէ, նշվ. աշխ., էջ 147:

²⁸ Տե՛ս նաև Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. I, СПб., 1869, с. 217-218.

միայն կուրացվողի, այլև կուրացնողի համար: Այդ դեպքից հետո Նադիր շահի աստղը միանգամից խամրեց: Փաստորեն, Վ. Բրատիչչևի աշխատութիւնը Նադիր շահի անձնական ողբերգության պատմութիւնն է, անձնական ողբերգութիւն, որը վերածեց պետական դժբախտության:

Այդուհետև Նադիր շահի մղած պատերազմները, լավագույն դեպքում, ավարտվում էին անարդյունք: Իրանը թուրք-աֆղանական ռազմակալումից ազատագրած ժողովրդական հերոսը վերածվել էր նենգ ու կասկածամիտ մի բռնակալի, որն իր մոտից «գրեթէ երբէք անվնաս ոչ թողոյր զոք գնալ»²⁹: Ծանր հարկապահանջութիւնը, որը հատկապես սաստկացել էր Նադիր շահի կառավարման վերջին տարիներին, լիակատար քայքայման էր հասցրել երկրի տնտեսութիւնը: Ժողովրդական ապստամբութիւնները ցնցում էին Նադիր շահի պետության խարխլված հիմքերը³⁰: Այսպիսի վիճակում էր հայտնվել Իրանը, երբ 1747 թ. հունիսի 20-ին Նադիր շահը դավադրաբար սպանվեց Խորասանի մոտ գտնվող ռազմաճամբարի իր վրանում, իր թիկնազորի պետ Սալեհ բեկի ձեռքով:

«Եւ այսպէս, անկաւ մտրակն արեւելեան աշխարհին ի վաթսուն և ի մի ամաց հասակի,— գրում է Ջ. Հանվեյը,— գկնի թագաւորելոյ ամս մետասան և ամիսս երիս, թողլով գկնի գլխաւորակ դառնութեան, յետ վարելոյ զազգն համայն յատակս թշուառութեան, զօրինակ տալով մեզ, զի թագաւորն այն, որ փոխէ զգութն և զարդարութիւն (որք են զարդ և պայծառութիւն և թողոյ տերութեան իւրոյ) ընդ վշտաց և անողորմութեանց, պարտէ նմա դիտել, թէ նախասահմանօղն Աստուած սանձաւարեսցէ զնա յաւուր միում և խափանեսցէ զգործս անօրէնութեանց»³¹:

²⁹ Չամչյանց Մ., Հայոց պատմութիւն, հ. Գ, Ե., 1984, էջ 815:

³⁰ Ашрафян К., Антифеодальные движения в империи Надир-шаха (1736-1747), «Ученые записки Института востоковедения», М., 1953, т. VIII, с. 166-204.

³¹ Հանուէ, Ըշվ. աշխ., էջ 174:

Նազիր շահի սպանությունից հետո դահ բարձրացավ նրա եղբորորդին՝ Ադիլ շահը (1747-1748), «արդարադատ» հորջորջված անարդար մի կառավարիչ, որի միակ հիշարժան գործը եղավ Նազիրի ընտանիքի ոչնչացումը: Հոր կողմից կուրացված Ռդա-Ղուլի Միրզան Նազիրի մահից շատ չանցած իր 13 որդիների հետ Բելաթում սպանվեց հորեղբորորդու կողմից: Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև Նազիրի մյուս որդին՝ Նասերուլահ Միրզան, որը սպանվեց Մեհհեդում: Շուտով եղբոր՝ Իբրահիմ խանի կողմից սպանվեց նաև Ադիլ շահը: Այսպիսով, Նազիր շահի ստեղծած լայնածավալ պետութունը արագորեն մասնատվեց, իսկ Իրանը սուղվեց դահակալական պայքարի հորձանուտը:

Ավելի քան երկուս ու կես դար է անցել Նազիր շահի իշխանության տարիներից. այդ ընթացքում նրա մասին գրվել են բազմաթիվ աշխատութուններ, սակայն Նազիրին նվիրված մեծաքանակ գրականության առկայության պայմաններում էլ Վ. Բրատիչչևի փոքրածավալ երկը մնում է լավագույններից մեկը «երկրորդ Ալեքսանդր» հորջորջված Նազիր շահի բարդ ու հակասական կերպարի ներկայացման տեսանկյունից:

* * *

Հրապարակելով Վասիլի Բրատիչչևի «Բացատրութիւն անցիցն անցելոց ի մէջ Շահ Նազիրայ եւ աւագ որդւոյ նորին Ռդա-Ղուլի Միրզին տրտմալի պատահմանց» աշխատության հայերեն թարգմանությունը՝ փակագծերում նշել ենք ձեռագրի էջահամարները, բացել ենք հապավումները, իսկ բաց թողնված տառերը լրացրել ուղղանկյուն փակագծերի մեջ, ինչպես նաև անտեսել ենք «ի» նախդիրից առաջ դրված սպաթարցները և կետադրությունը սրբագրել ըստ արդի հայերենի կանոնների: Անտեսել ենք նաև թարգմանչի կողմից երբեմն բառամիջում անհարկի օգտագործվող «ք» տառը:

A 94757

Չփոխելով թարգմանության ուղղագրությունը, տառասխալները նշել ենք սովորականից տարբերվող տառատեսակով: Որոշ դեպքերում, ընթերցողների շահերից ելնելով, միջամտել ենք նաև թարգմանչի պարբերաբաժանմանը՝ մեծ պարբերությունները տրոհելով ավելի մանր հատվածների:

Հոստով ենք, Վ. Բրատիչչևի աշխատության հայերեն թարգմանության հրատարակումը կնպաստի Իրանի մեծագույն տիրակալներից մեկի կյանքի և գործունեության ուսումնասիրմանը Հայաստանում:

Արտակ Մաղալյան
պատմական գիտությունների թեկնածու

ՎԱՍԻԼԻ ԲՐԱՏԻՇՉԵԻ

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ
ԱՆՑԻՑՆ ԱՆՑԵԼՈՑ Ի ՄԷՋ
ՇԱՀ ՆԱԴԻՐԱՅ ԵՒ ԱԻԱԳ ՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԻՆ
ՌԶԱ-ՂՈՒԼԻ ՄԻՐԶԻՆ
ՏՐՏՄԱԼԻ ՊԱՏԱՀՄԱՆՑ
Ի ՅԵՐԿՐԻՆ ՊԱՐՍԻՑ
ՅԱՄՍ 1741 ԵՒ 1742

Յամի 1778 Թարգմանեցեալ ի բարբառս Հայոց
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԴԱԹԵՆԻԻ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻՈՅ

(48բ) ԱՌ ԸՆԹԵՐՑԱՍԷՐՍ

Բազումք ի յայլասեռ հեղինակաց տքնին, զի ի զանազան լեզուս ի լոյս ածիցեն զճառս պատմաբանականս յաղագս գործոց և անցիցն անցելոց արքային պարսից Նադիր շահի, սակայն որովհետև այնքան հեռաւորագոյն բացակացութեան գոլով կողմունսն Պարսկաստանայ, և շուրջ ամենայնի աշխատանօք շարագրողքն զայնս հարկադրեն և աշխատ առնեն զինքեանս սակս արժանաւոր յիշատակի ճառեցմանէն հռչակաւոր առնս այսորիկ, բայց ես ինքնին գոլով անդ և լինելով ի բնիկ յերկիրն Պարսից և ունելով զբաւական յարմար և զգիպուկ ժամանակս իմանալ հաւաստի յաղագս կացութեանց և որպիսութեանցն տեղոյն յայնորիկ, վասն որոյ ոչ կամեցայ լռել, այլ պարտականութիւն համարեցի ինձ ծառայել հասարակութեան:

Արդ, նախայայտ արարից այժմ, զի սոյն ասիացի այրս քաջայազթ ի յառաջներորդ կիսոյ յայսմ դարու սկսաւ ցուցանել զփառս և զհռչակաւորութիւնս իւր այնքան և այնպէս, մինչ զի ընդ ժամանակս ժամանակս ամենայն հնարիւք, այսինքն ի միում կողմանէ յազթազօր բռնութեամբ, հետայոյզ պարփակմամբ և շուտափոյթ շարժողութեամբ, և ի միուսում կողմանէ քաղաքավար և քաջահնար գործովք և արիաբար հետեղողութեամբ վերականգնեաց զհայրենին իւր և նստաւ յաթոռ իշխանութեան, զաղուանս նուաճեաց, յազթեաց նաև զթագաւորն հնդկաց, որպէս առաջիկայ գրեցելոցս համառօտաբար ցուցանի: Իսկ ես յառաջին նուագիս նախաժաման եղէ, զի կարացից յաղագս լայնատարած և ընդարձակ պատմութեանցն նորա միայն զզողբալի գործսն նորայ, զորս ինչ առ որդին իւր անցիցն լիագոյն ասացուածովք և առ նոյնն պատկանեցեալ որպիսութեամբքն առ ի բաւականութիւն ընթերցասիրացդ յայտնի առնել, քանզի ի բազմաժամանակեայ լինելու-

Թեան իմում ի յերկրին Իրանայ, նաևս առաւել գոլով իմ դրունսն արքունական Նազիր շահին աստիճանաւ Ռուստաց կայսերական դեսպանութեան, նաևս ոչ սակաւ, այլ ըստ չափու և կարողութեան իմոյ գիտելոյս զլեզուս պարսից ունէի բարեգոյն և վայելուչ հնարս (49ա) պատկանաւոր ձեռամբ զանազան հաւատարմաց սակս զստուգութեան այնպիսի անցիցն անցելոց զհաւաստի որպիսութիւնսն ստանալ և հաստատել ի նոսա, նաևս յաղագս բազմաց ականատեսս ես իսկ լեալ:

Եւ ի աւարտիլ բանիցս մնամ առ քեզ, ո՛վ բարեմիտ ընթերցող՝ հանդերձ պատուով իմով

Վասիլի Բրատիչչով

(50ա) Յորժամ շահ Նադիր արշաւասոյր յաղթութեամբ էառ դանուանի քաղաքն աղուանից զՂանդահար³², եդ ի մտի իւրում և ձգեաց զղխտաւորութիւն իւր առ ի գնալ զինու զօրութեամբ ի հնդիկս և յաղթել զնա, որ և ընդ առաջին պատահման թարց ամենայն աշխատանաց էառ և տիրապետեաց զքաղաքն Ջէլիլաբաթ³³ ի սահմանս Հնդկաց:

Բայց ապա մտածեալ նորա սակս այնպիսի երևելի գործառ[ն]ութեանց և պատահմանցն որպիսութեանց ընդ կողմունս օտարս և հեռաւորագոյնս՝ յառաջադրեաց ի դատողութեան իւրում լինիլ յաջողութիւն, նաև զճախորդութիւն, և զսկսեալ արշաւումն ի վերայ օտար յերկրի ոչ կամեցաւ ի բաց դնել, ենթադատեաց բարեպետս լինիլ զերէց որդին իւր զՌիզայ-Ղուլի Միրզա, առ որ յատկապէս ծնողական վառեալ գութս սիրոյ ունէր, օգտակարս գոլ համարեաց յանձնել ի ցեղս իւր զժառանգութիւն թագաւորութեանն երկրին իրանայ, սակս կասկածանաց իւրոց յայսմիկ արշաւմանէ վնասուց, վասնզի յայնմ ժամանակի շահ Թա[հ]մազ ընդ դեռահասակ որդովքն իւրովք³⁴ ենթ ակնարկութեան պահապանաց տակաւին կենդանի էր՝ կարգադրելով հաստատեաց զորդին իւր զՌիզայ-Ղուլի Միրզա ի տեղի իւր փոխանորդ և տեղակալ թագաւորութեանն

³² Նադիր շահի բանակը Ղանդահարը գրավել է 1738 թ. մարտի 16-ին, մեկ տարի տևած պաշարումից հետո: Նադիրն ինքը քաղաք է մտել մարտի 17-ին (տե՛ս Кишмишев С., Походы Надир-шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти, с. 144-145):

³³ Պարսից բանակը Ջալալաբադ է մտել 1738 թ. հոկտեմբերին՝ առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու (տե՛ս Кишмишев С., указ. соч., с. 164):

³⁴ Նադիրի կողմից գահընկեց արված շահ Թահմասպ II-ը իր դեռահասակ որդիների՝ Աբբաս III-ի և Իսմայիլի հետ արքորվել ու պահվում էր Սաբզիվար քաղաքում (տե՛ս Քյուչուք Արութին, Պատմություն Թահմազ Ղուլու, «Մատենադարանի գիտ. նյութերի ժողովածու», 1941, N 1, էջ 124):

Պարսից³⁵, տալով նմա լիապէս բարձրագու[յ]ն իշխանութիւն կառաւարութեան, ի բաց հանելով միանգամայն ի ժառանգութենէն զհարազատ եղբայր իւր զԻբրա[հ]իմ խան³⁶: Եւ յաղագս այսպիսիք գործառ[ն]ութեանց ինքն թաքուցանէր զանհանգստութիւն մտաց իւրոց՝ սակս հեռանալոյն իւրոյ ի պարսից և բացակացութեան: Եւ որպէսզի յայսմ պատահման դատաստանք և իրաւունք՝ արժանաւորաց պարգև և ամբարշտաց պատիժս, բաւականութիւնն զրկեցելոց և զայլ բարեգոյն կառավարութիւնքն ըստ կարգին և ըստ կանօնաց ի թագաւորութեանն լինիլ կարասցէին՝ հրատարակեաց և ծանոյց բոլոր երկրին հրովարտակօք: Եւ ընդ յանձնելոյն զիշխանութիւնն Պարսից (50թ) հօրէն առ զորդին թարց երկբայութեան տուեալ է նմա նաևս ծածուկ և յայտնի զոմանս պատուէրս լեզուաւ³⁷:

Եւ այսպէս, ի յերկրորդ կիսոյ 1739 յամին երկարեաց շահ Նադիր զճանապարհորդութիւնն իւր հեռաւոր ի կողմանս Հնդկաց³⁸, և Ռզա-Ղուլի Միրզա եկն ի աթոռանիստ քաղաքն Խօրասանու գաւառին ի Մաշադ և եմուտ անդ և կալաւ զկառաւարութիւնսն թագաւորական: Նախ և յառաջ ունեաց նա յոյժ հետևողութիւն և փոյթ՝ սակս անթերի ժողովման զզանազան հարկան թագաւորական, և սկսաւ յաւելլուլ զնոսին զանազան պատճառանօք, և այնպէս մուտն եղև բազմաթիւ յոյժ ներկայ դրամոց, յայնժամ յաւել ևս նա արս պատերազմական ըստ մեծի մասին ձիաւորս՝ լիացուցանելով զնոսա առատապէս ամե-

³⁵ Նադիր շահն իր որդի Ռզա-Ղուլի Միրզային Իրանի փոխարքա է նշանակել 1738 թ. նոյեմբերի 7-ին (տե՛ս The Cambridge History of Iran, vol. 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, p. 39):

³⁶ Նադիր շահի եղբայր Իբրահիմ խանը Ատրպատականի փոխարքան էր, որը նստում էր Թավրիզ քաղաքում (տե՛ս Փափազյան Յ., Հայ-իրանական զինակցութիւնը 1726-1736 թթ. և Արևելյան Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը Նադիր շահի օրոք, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1972, N 2, էջ 81):

³⁷ Ըստ Քյուչուք Արուօթին՝ այդ «պատվերների» թվում էր և շահ Թահմասպ II-ի ու նրա ընտանիքի ոչնչացումը (տե՛ս Քյուչուք Արուօթին, Պատմություն Թահմազ Ղուլու, էջ 127):

³⁸ Նադիր շահն իր արշավանքը դեպի Հնդկաստան սկսել է 1738թ. մայիսի 21-ին (տե՛ս Мухаммад-Казим, Поход Надир-шаха в Индию, с. 8):

նայն իրօք հարկաւորօք, նաև յենեալ և ապաւինեալ զապահով
կացութիւն իւր, քանզի տեսանէր յիշխանութեան իւրում, զի ի
միում կողմանէ ամենայն աստիճանաւորք թագաւորութեան և
բոլոր ժողովուրդք լռութեամբ ի հնազանդութիւն ինքեան
կան, և ի միւսում կողմանէ անդադար և խորին մտածմամբ
խոր[հ]էր իբր երկբայելի լինիլ գոլ զվիճակ հօր իւրոյ զսկսումն
պատերազմին ընդ հնդկաց Մօղօլին³⁹, վասն որոյ կամեցաւ ի
գործ ածել զհնարս առ ի անկասկած լինելոյ զիշխանութիւն
թագաւորութեան իւրոյ:

³⁹ Մեծ Սողոյներ – Հնդկաստանի տիրակալների դինաստիա 1526-1858 թթ.: Օգտվելով Հյուսիսային Հնդկաստանի անկայուն վիճակից՝ Քաբուլի կառավարիչ Բաբուրը ներխուժել է այնտեղ և 1526 թ. հիմնել Մեծ Սողոյների պետությունը: Սողոյներ անվանումն առաջացել է Հյուսիսային Հնդկաստանի և Միջին Ասիայի մահմեդականներին հնդիկների տված մուղալ անունից: Մեծ Սողոյներ անվանել են XVII դ. եվրոպացի ճանապարհորդները: XVII դ. Մեծ Սողոյների պետությունն իր մեջ ընդգրկել է ամբողջ Հնդկաստանը (բացի ծայր հարավից), այժմյան Աֆղանստանի տարածքի արևելյան մասը և Փենջաբը: Հզորության գագաթնակետին է հասել Շահ Ջահանի (1627-1658) ժամանակ: Նադիր շահի արշավանքի ժամանակ Հնդկաստանի տիրակալն էր Մուհամմեդ շահը: XVIII դ. կեսին տիրել են միայն Դելիին և նրա շրջակայքը: Ձևականորեն համարվել են Հնդկաստանի կառավարիչներ մինչև 1858-ը, երբ անգլիական գաղութային իշխանությունները վերացրին դինաստիան (նրանց մասին մանրամասն տես Синха Н., Банерджи А., указ. соч., с. 275-277, Паниккар К., указ. соч., с. 227-243, Антонова К., Бонгард-Левин Г., Котовский Г., История Индии, М., 1979, с. 211-250, Цахияй и Аֆրիկայի երկրների միջին դարերի պատմություն, Ե., 1973, էջ 496-517):

Արդ, զկեանք լինելութեան շահ Թա[Վ]մագին, որ իբր յառաջ եկեալ իցէ ի հնագոյն ցեղէն Սօֆիականէ⁴⁰, ընդ որդուովքն իւրովք երևէր ի յաչս նորա խոչընդակն և ընդ[դ]իմական նպատակ. այնքան և մինչև ցայն վայր ոչ հանգեաւ սիրտ նորա, մինչև ըստ հրովարտակի իւրոյ զապաբախտ շահ Թա[Վ]մագ ընդ որդովքն և ընդ յղի կանամբքն առաջի կիսոյ 1740 յամին ի քաղաքոջն Սաւզիվար տմարդապէս և զազանաբար ոչ ետ սպանանել զնոսա⁴¹: Եւ իսկոյն տարածեցաւ զլուր յայսմ սպանութեանց ընդ ամենայն Պարսկաստան և ոչ եղև այլ ինչ, եթէ ոչ զգալի աւաղումն աշխար[Վ]ումն և ի խորոց սրտէ հառաչումն, և եղեն ամենեքեան ի խորին լուութեան, քանզի (51ա) բռնութեամբ տիրապետութիւնն շահ Նադիրայ և իշխանութիւն կառավարութեան որդւոյ նորին այնքան վիրավորեալ էր զսիրտս պարսից, զի գրեթէ խելացնորք էին լեալ և յայնմ ժամանակի որպէս ի քուն թմրութեան կային:

Իսկ մնացեալ էր մի միայն դուստր Սօֆիական ցեղէն, որ էր հարազատ քոյր շահ Թա[Վ]մագին և օրինաւոր կին ՌզաՂուլի Միրզին⁴², որ համբերեաց նեղութեանց և դառնութեանց մինչև ցապաբախտ խղճալի վախճան իւր, քանզի թէպէտ և որքան ի սմանէ զլուրն սպանութեանց եղբօրն և որդւոց նորա թաքուցեալք լինէին, սակայն էհաս համբաւն յականջս նորա, իսկ նա ի առաջին պատահման տեսութեան յետ այսու լրոյն ի հարճնարանի անդ անհամբեր դառնութեամբ, կսկծալի սրտիւ սկսաւ զանբաւականութիւնս իւր լալագին աչօք և հառաչմամբ սրտիւ ասել զայս.

⁴⁰ Նկատի ունի Իրանում 1502-1736 թթ. իշխած Սեֆյան արքայատոհմը, որն իր անվանումը ստացել է շիա մահմեդականների Սեֆևիյե աղանդի առաջնորդ շեյխ Սեֆի-եդ-Ղիմի անունից: Սեֆյան թագավորական տոհմի հիմնադիրն էր շեյխ Սեֆիի սերնդից Իսմայիլ I-ը, որն իշխել է 1502-1524 թթ.: 1736 թ. Նադիր շահը վերացրել է Սեֆյան արքայատոհմի իշխանությունը:

⁴¹ Եաի Թահմասպի սպանության մասին տես Քյուչուք Արուսիմ, Պատմություն Թահմագ Ղուլու, էջ 127:

⁴² Ռզա-Ղուլի Միրզայի կինը շահ Սուլթան Հուսեյնի դուստր Ֆաթիմա Սուլթան Բեգումն էր (տես The Cambridge History of Iran, vol. 7. Genealogical Tables, p. 960):

«Շահ Թա[հ]մազ՝ եղբայր իմ գոլով, ի սկեսրառնէ իմմէ զրկեցեալ յամենայն ժառանգութենէ Պարսից աթոռոյն⁴³ և բնակելով ի յաքսորս՝ ոչ արար ընդդիմութիւն կամ վնաս ինչ առ իշխանութիւն Իրանայ երկրին, գոնեա և ոչ արարողութիւն ինչ գործեաց առ ի պատճառս տալոյ կացուցման առ նախկին կացութիւնս իւր, այլ մանավանդ թարց նենդութեան և տրտնջանաց ետ զբոլոր տիրապետութիւնն Պարսից ցՆազիր, և ըստ կարգաւորութեան և ըստ կամաց հաճութեան զօրաւոր Տեառն՝ միայն զհարկաւոր սակս ապրուստի նորա ոսծիկօք նորին թարց տրտնջանաց ողորմելի միակեցութեամբ և անարգ յանկեան միում անցուցանէր զտառապեալ կեանս իւր, իսկ զայս զի՞նչ չարութիւն իցէ, զի՞նչ գազանաբարոյութիւն և որպիսի՛ տմարդութիւն, որ բառնալ զկեանս նորա, որ սակս այնորիկ հրաժարեաց ի բոլոր թագաւորութենէն, կորուսեալ զնա, որ զկորուսանելոյ որդւոցն ներեաց, մեռուցանել զնա՛, ընդ որով փառօք և պատուով ինքեանք կենդանացան, ո՛հ երախտամոռ և անշնորհակալ ցեղ և ազգ Նազիրի, չորքտանի անասուն, անդութ և անզգայ խստապարանոց գազան»:

Եւ այսպէս լեզու վշտալից և սրտաթափ թագաւորազն դստեր այլևս յաւել տարածեալ բանիւք երկարել կարեր, սակայն ո՛չ համբերեաց Ռզա-Ղուլի Միրզա այսոց վիրաւորեցուցիչ նախատական բանից, իսկոյն սուսերաւն ձեռամբ իւրով զբանսն ընդ նոսին և զկեանս նորա բառնալով (51թ) եհատ և սպանեաց զնա՝ տալով նմա զպատիւն վերջին ի թաղման մարմնոյ նորա ի միում տեղւոջ ընդ եղբօր նորին յերևելի և յատուկ գերեզմանատան ի Մաշադ քաղաքի:

⁴³ Նկատի ունի այն հանգամանքը, որ Նադիրը 1732 թ. օգոստոսի 22-ին «ընկեց զՇահ Թահմազն ի թագաւորութենէն, և առաքեաց զնա ի Խորասան ի քաղաքն Սաւզբար, յորում պահել զնա զգուշութեամբ հրամայեաց: Իսկ ի տեղի նորա կարգեաց թագաւոր զփոքրագոյն մանուկ որդի նորա և ամուսնեաց զնա Շահ Աբաս» (տես Տեր-Ավետիսյան Ա., Նադիր շահի արշավանքները (ըստ Հակոբ Շամախեցու), Ե., 1940, էջ 36-37, նույնի՝ Походы Тамаз-Кули-хана (Надир-шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци, Тифлис, 1932, с. 9):

Եւ ընդ յաւուրսն ընդ այնոսիկ եկն եհաս համբաւ քաղց-
րալուր բարեբախտ և յաղթող շահ Նադիրայ՝ սակս յաղթելոյ
զգլխաւոր և անուանի վերակացու և կառավարող երկրին Մո-
ղոլայ զՆէսիրխան⁴⁴, որ եկեալ էր մերձ Փիշաբար անուանեալ
տեղւոյն ընդդէմ շահին ութն հազարաւ⁴⁵, նաևս լուրս բարիս
վասն զօրութեանց և որպիսութեանց պատերազմական գոր-
ծառ[ն]ութեանց, որ յառաջադրեալ էր շահ արշաւել ի կողմն
յայն հեռաւոր: Եւ ապա յետ համբաւոյս այսորիկ թարց յամեց-
ման նորագոյն ևս էհաս լուր սակս առման հնդկաց հնագոյն
աթոռանիստ քաղաքին Լահօռու⁴⁶, և ընդ յայսմ ազդարարա-
կան համբաւոյն շահ Նադիր զժողովուրդն յուսադրելով նա-
խածանոյց առնէ⁴⁷ նաևս տիրելոյ զաթոռանիստ քաղաքն Ջհա-
նաբաթ, այն է՝ Շահջանաբաթ⁴⁸:

Սակայն, այսպիսի նախագուշակումն ոչ եղև Ռդա-Ղուլի
Միրզին կատարեալ հաւատալի, նաև բաց ի սմանէ մանաւանդ
արգելէին զնա փառասէր կամեցողութիւնք նորա, որ և սկսաւ
պատրաստիլ ինքն ծածկաբար առ ի տիրապետել զթագաւորու-
թիւնն Պարսից, ընդ յոր կամեցողութեան զհետեւեցեալ որպիսու-
թիւնք կարծեաց նորա զնա պնդապէս հաստատեցին: Նախ, զի
յետ ստանալոյ վերջի[ն] համբաւոյն սակս առման Լահօռայ,
մերձ յամիսս երիս այլևս ոչ եկն ամենեկին այլ լուրս նորագոյն
ի հօրէն իւրմէ կամ ի զօրացն պարսից, և այն, իհարկէ, վասն
հեռաւորութեան և զժվարութեան ճանապարհին եղև: Երկ-
րորդ՝ բնակօղքն ի պարսիկս յազգէն հնդկաց, սակս խորոց

⁴⁴ Փեշավարի Լասր խանի գորքի դեմ Նադիր շահի մղած կռվի մասին տես
Мухаммад-Казим, указ. соч., с. 72-79, Քյուլուբ Արուսին, նշվ. աշխ., էջ 108:

⁴⁵ Նադիր շահի բանակը Փեշավար է մտել 1738 թ. նոյեմբերին (տես Синха Н.,
Банерджи А., указ. соч., с. 278):

⁴⁶ Նադիր շահի բանակը Լահոր է մտել 1738 թ. դեկտեմբերի 20-ին:

⁴⁷ Նադիր շահը Լահորից Դելի վրա է շարժվել 1739 թ. հունվարի 15-ին (տես
Кишмишев С., указ. соч., с. 189):

⁴⁸ Շահջանաբաթ - Դելի քաղաքը XVII-XVIII դդ. հայտնի էր նաև Շահջանաբաթ
անունով՝ ի պատիվ Շահ Ջահանգի (տես Абрамян Р., Армянские источники
XVIII века об Индии, Е., 1968, с. 182):

Նադիր շահի նուտըը Փեշավար
 (Մանրանկար Մուհամմադ Քյազիմի
 «Սանն-յե ալամարա-յե Նադերի» աշխատության ձեռագրից)

սրտէ դառնութեանց և աւաղմանց վասն Հայրենեաց իւրեանց, տարածեցին ընդ ամենայն ուրեք զհամբաւս սուտապաճոյճս, իբր թէ բազմաթիւ զօրքն հնդկաց յաղթեալ իցեն զչաճ Նազիր՝ նորոգելով և հաւաստելով զնոյնն ձեռամբ զանազան քաղաքականաց իւրեանց զհաստատութիւն ասացելոց իւրեանց:

Եւ ընդ ամենայն ժամանակս զայս Ռզա-Ղուլի Միրզա ոչ եկաց դատարկ, (52ա) քանզի լիապէս յղփացեալ իշխանութեամբ ընդ կողմամբքն վերագոյն յիշեցելովք և զբաղեալ փառօք թարց առողջ դատողութեան՝ սակս ձեռնարկութեան առ ի կատարել զկամեցողութիւն իւր ձեւակերպեալ տպաւորեաց ի սրտի իւրում:

Եւ այսպէս ի Մաշադայ նորակերտ զօրօքն իւրովք ճանապարհորդեալ զնաց ի քաղաքն Թէհրան, վասն մերձ լինելոյ առ միջակէտս պարսից, նաև ուր կային զյատուկ գունդս զօրաց պատերազմօղաց արանց սակս զանազան նախազգաստութեանց: Եւ կոչեաց անդի հրօվարտակօք իւրովք զգլխաւորս, զօրավարս, գաւառապետս և զայլ կառավարիչս՝ անուամբ իբր տալոյ նմա հաշիւս արքունական ելումտից, և ի ժողովելոցս յայտոսիկ սակս ոմանց անձանց ծանուցին նմա բանիւ զանհաճելութիւն նոցա առ ի մատնումն զկեանս նոցին բառնալոյ: Եւ եկեալ տեղակալն աթոռոյն ի կողմանս Թէհրանայ, և հարեալ բանակս ի դաշտաւէտ և պատկանաւոր տեղիս, և սկսան գալ զօրավարք և պետք, գաւառակալք և զայլ իշխանս ի տեղի անդ: Եւ սկսաւ Ռզա-Ղուլի Միրզա ի մէջ այլոց գործառ[ն]ութեանցն իւրոց զհաշիւս ի նոցունց ստանալ, և վերահասու եղեալ ետես, զի ի բազում քաղաքաց կառավարիչք ոչ էին եկեալ անդ: Առաքեաց կրկին զսուրհանդակս՝ հարկադրել և ստիպել զնոսա, և այսպէս օրաւոր պարապելով առ արտաքին գործս կառավարութեան և կարգադրութեան՝ ենթադատեալ յառաջադրեաց նաևս զհետևողութիւն և զկամեցողութիւն իւր յայտնի առնել կատարելապէս, վասն որոյ յոյժ հարստագոյն ջղայ (պսակ), որ առ պարսիկս ի տեղի թագի դնեն ի յաջ կողմն

զլխոյն կազմեալ պատրաստեցաւ, տիպս հատանելոյ զդրամս ոսկեա և արծաթեա քանդակեալ եղեն, կնիքս նոր յարդարեցաւ, և խիլայս⁴⁹ սակս բաշխելոյ յոյժ բազումս կարեցաւ: Ասլա և զայլ առ սոյն գործ պատկանաւորք և հարկաւոր զիրս կիր առնելեաց անթերի պատրաստեցան, քանզի պակասութիւնս իւրք ամենեւին ոչ ունէր: Եւ մնաց միայն (52թ) օր և ժամ ի պարսիկս լսելի լինել՝ սակս փոխարկման անուան տեղակալին ի տիրապետութիւն թագաւորութեանն Իրանայ, ուստի և զաւուրս լուսնական առ նոյն գործ նշանակեցեալ էր:

Սակայն, նախասահմանութիւնն զամենայնն արգելեաց, քանզի յառաջ քան զաւուրս ինչ յանկարծակի և անսպասելի միջոցաւ սակս հաւաստի յաղթութեան և խորտակելոյ զզլխաւոր զօրքն հնդկաց և տիրապետելոյ զբանակս նոցա⁵⁰, և սակս խոնարհեցուցանելոյ զՄօղօլն ենթ հովանաւորութեան Նազիր շահի ի նմանէ առաքեցեալ հրովարտակս ստացեալ եղև⁵¹, նաևս թէ իւրոյ մեծութիւնն բախտաւոր յաղթանակիչ փառաւորապէս մտանել ի աթոռանիստ քաղաքն հնդկաց Շահջանաբադ յուսա իսկապէս⁵²:

Եւ ի ստանալ համբաւոյս այսորիկ Ռզա-Ղուլի Միրզա, ճանաչելով զարարողութիւն իւր, վարէր հնարիւք և համեստաբար՝ այնպէս, զի ոչ բազումք, այլ ի հրաժարելոցն ի նմանէ սիրելեաց իւրոց յաղազս համբաւոյս այսորիկ, որք տեղեակք

⁴⁹ Խիլա – հյուրասիրության կամ զանազան տոների առթիվ կազմակերպված ընդունելությունների ժամանակ, հարգանքի և մեծարման նպատակով տրվող մեծարժեք նվեր, որը հիմնականում լինում էր շքեղ և թանկագին հագուստ (տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պր. II, կազմեց Յ. Փափազյանը, Ե., 1959, էջ 220):

⁵⁰ Նադիր շահի զորքերը 1739 թ. փետրվարի 24-ին Կառնալի ճակատամարտում օջախջախեցին Յնդկաստանի տիրակալ Մուհամմեդ շահի բանակը:

⁵¹ Այդ հրովարտակով Նադիր շահը որդուն ավետում էր իր հաղթանակի մասին և Իրանի բնակիչներին երեք տարով ազատում հարկերի զգալի մասից (հրովարտակի բնագիրն ու ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս Арунова М., Фирман Надир-шаха, «Советское востоковедение», 1958, N 2, с. 116-119, Арунова М., Ашрафян К., Государство Надир-шаха Афшара, с. 87-93):

⁵² Նադիր շահի բանակը, իսկապես, 1739 թ. մարտի 17-ին կանգ է առել Դելիի մերձակա այգիներում (տե՛ս Кишмишев С., указ. соч., с. 200):

էին, ի ծածուկ պահել կարացին, և նա ոչ եցոյց ումեք զդէմս իւր տխրատեսիլ, այլևս առաւել արտաքին նշանակութեամբ իբր ուրախանայր յոյժ՝ սակս այնպիսի փառաւոր յաջողութեանցն հօր իւրոյ: Եւ առաքէ պատկամս ընդ ամենայն գաւառս թագաւորութեան Պարսից՝ սակս յաղթելոյ զհնդկաց Մօղոլն և հրատարակէ ամենայն ուրեք⁵³:

Եւ ապա, յետ անցանելոց աւուրց ինչ և շաքաթուց, սկսաւ Ռզա-Ղուլի Միրզա բարեկարգօրէն և խաղաղութեամբ զոմանս զօրապետս, գաւառապետս և զայլ քաղաքական կառավարիչս ի բաց արձակել յինքենէ՝ երթալ ի տեղիս իւրեանց, ուստի եկեալք էին, նաևս ի թիւս նոցա և զայնոսիկ, որք մատնեալք էին ի մահ՝ զերծան ի մահուանէ և մնացին ամբողջ: Իսկ ինքն երկարեաց զբնակութիւնն իւր ի դաշտս Թէհրանայ ենթանուան և նշանակութեան՝ իբր պահանջելոյ ի նոցունց զհաշիւս (53ա) արքունի յեկելոց ի հեռաւոր տեղեաց քաղաքական կառավարչաց և բռնաւորաց:

Սակայն, բոլոր միտք և դիտաւորութիւնք նորա իսկապէս էին երկբայելի՝ սակս գործառ[ն]ութեանց Հնդկաց երկրին պատերազմական որպիսութեանցն հօր իւրոյ. ձեակերպէր ի կարծիս իւր, իբր ի մտանել նորա ի քաղաքն Շահջանաբադ սակաւ զօրօք ի յօտար և լայնատարած քաղաքի անդ, շրջապատեալ, այսինքն՝ պաշարեալ լինի անհաւասար զօրացն իւրոց ընդ բազմութեան զօրացն թշնամեաց, ենթարկիցի ապաբախտ վտանգից և փորցութեանց:

Բայց, սակայն, մտածմունք ընդ մտածմանց յոյժ տարբեր և հեռագոյն պատահեցան, և կարծիք նորա ոչ ընդ այնմ եղև, քանզի ի մտանել Նադիր շահին ի Շահջանաբադ⁵⁴ ել վաղվաղակի ի մէջ հնդկաց զապստամբութիւնս և խռովութիւնս յոյժ

⁵³ Անգլիացի ճանապարհորդ Ջոնս Յանվէյը այդ կապակցութեամբ գրում է. «Արդ, ցնծութիւն մեծ լինէր Պարսից ի լսելն գաղթութիւն թագաւորին իւրեանց ի վերայ Գնդկաց արքային» (տե՛ս Յանուէ, 624. աշխ., էջ 119):

⁵⁴ Նադիր շահի բանակը Դելի է մտել 1739 թ. մարտի 20-ին (տե՛ս Мухаммад-Казим, указ. соч., с. 27):

սաստիկ⁵⁵՝ այնպէս և այնքան, զի հասարակ երկուց կողմանց բոլոր բազմութիւն յոյժ արանց մտելոց անդ պարսից, յայնմանէ խռովութեանցն հազիւ թէ ենթ մահաբեր վնասուց և սաստիկ կոտորուածոց պարսիկք ո՛չ էին անկեալք, սակայն Նազիր դուլով փութածաման, խոհեմ և արի ի գործս իւր, յոյժ սաստիկ և հաւրկու շարժողութեամբ զինքն և զգորս իւր ազատեաց ի վտանկէն յայնմանէ՝ հեղլով զարիւնս բազում իբրև վտակս ջուրց ի տեղին յայնմիկ խառնիճաղանջ խռովարար ամբոխսաց⁵⁶:

Եւ Ռզա-Ղուլի Միրզա ի գարնան մինչև ցբոլոր ամառն 1740-երորդ յամին անցուցանէր զժամանակն ի կողմանս Թէհրանայ և սպասելով մնայր համբաւոյ ըղձալի կամեցողութեան իւրոյ ի յերկրէն Հնդկաց, իսկ հակառակ նմին առաքեալն շահ Նազիրայ յեղանելոյն իւրոյ ի Հնդկաց ճանապարհէ անդի զաստիճանաւոր այր ոմն, որում անունն Քէրիմ բէգ, առ Դուռն Օսմանցուոց հանդերձ արքունական գրովք, և ի գնալն նորա ի վերայ երկրին Պարսից ժամանակս աշնան ներկայացեալ յայտնեցաւ առաջի Ռզա-Ղուլի Միրզին և պատմեաց նմա զհաւաստի որպիսութիւնքն ամենայն, և թէ շահ բարեյաջող (53բ) առողջութեամբ զօրօքն իւրովք անդրէն դառնալով դայ, բայց տեղակալն աթոռոյն ասացելոցն ևս յոյժ դժկարին կամէր հաւատալ:

⁵⁵ Ձոնս Գանվեյը Դելիի բնակիչների խռովության մասին գրում է. «Ախտ Լիագ խանն ընդ այլ երևելի արանց գլուխ լինել սոցա, և սպանանէին զՊարսիկսն» (տես Գանուէ, նշվ. աշխ., էջ 116):

⁵⁶ Ձոնս Գանվեյը Դելիի բնակչության կոտորածի մասին գրում է. «Եւ սփռեցան զօրք Պարսից ընդ քաղաքն, և սկսան խորտակել զգրունս տանց և պալատից, և կոտորել զժողովուրդն անսանձ սրտմտութեամբ, ոչ ի հասակս և ոչ ի ցեղս խնայէին... Եւ կոտորածն սկսանել ի յուրն ժամն առաւօտուն մինչև ցերեք ժամն զկնի կեսաւորն, այսինքն՝ յերկուց ժամուց առաւօտուն մինչև ցինն ժամն: Եւ արք իբրև չորս հարիւր ի Պարսից ազգէն մեռանէին, իսկ ի ժողովրդեմէն քաղքին ոչ նուազ քան հարիւր և տասն հազար անձինք կորնչէին» (տես Գանուէ, նշվ. աշխ., էջ 116-117): Գանվեյի տվյալները խիստ չափազանցված են: Ըստ հնդիկ պատմաբանների՝ Դելիի կոտորածի ժամանակ զոհվել է 20000 մարդ (տես Синха Н., Банерджи А., указ. соч., с. 279):

Եւ ապա, յորժամ սկսան ի բանակէ շահին գալ յաճախակի սուրհանդակս առ նա՝ հանդերձ հրովարտակօք, ընդ յոր և ի մէջ այլոց բանից հրամայեցեալ էր նմա երթալ ընդառաջ ծնողին իւրոյ ի սահմանական քաղաքն Հէրաթ: Յայնժամ Ռդա-Ղուլի Միրզա հարկաւորեալ լինի զրկիլ ի լրացուցմանէ կամեցողութեան իւրոյ: Բայց, սակայն, մասամբ ինչ ոչ սակաւ փափկանայր ճաշակմամբ բարձր իշխանութենէն և քաղցրանայր ի պտղոց նորա, քանզի ո՛չ կարաց համբերել արդէն, զի միջնորդութեամբ պատրաստութեանն ի ժամանակի իւրում սպասել, այլ սկսաւ ձեռնամուխ լինիլ առ ի փութապէս իւրացուցանել զիշխանութիւնն Պարսից այլովք հնարիւք՝ այսու կերպիւ:

Յայ[ն]մ ժամանակի էր ի մօտ նորա ըստ կարգաւորութեան հօր իւրոյ զհարազադ քեռի մօր նորա՝ զսարգար (գլխաւոր զօրապետ) Լօթֆալի խան, որ առաջին կարգադրող, գիտակ և մասնակից ծածուկ խորհրդոց և գործոց Ռդա-Ղուլի Միրզին, խորհրդակից էր նմա: Արդ, քեռորդին ընդ քեռոյն իւրոյ առանձին սկսաւ ասել հառաչմամբ սրտիւ այսպէս.

«Ժամանակ և բախտն ո՛չ ետուն թոյլ առ ի լցուցանել ինձ զկամեցողութիւնս իմ. թէպէտ ո՛չ եմ երկբայ սակս ջերմագոյն սիրոյ հօր իմոյ, որ ունի առ յիս, և ըստ օրինաց աթոռն հայրենական ինձ պատկանի, քանզի ես անդրանկածին եմ իսկ, սակայն յոյժ համբերութիւն և բազում ժամանակ սպասել պարտիմ, բայց ո՞վ որքան կենդանի մնալ կարէ, զայն իմանալ ո՛չ է կար: Հայր իմ այժմ այսպիսի յաղթանակութեամբք փառաւորի և ամրակազմ անձամբ իւրով ո՛չ երբէք կամեսցի խաղաղութեամբ կեալ, զի ի նմա գոն երկարատես մտածմունք կամեցողութեան և օրաւոր նորագոյնս ծնանին, ամենայն ուրեք ի գործառ[ն]ութիւնս և ի բանս ինքնին ի յատեան դատողութեան նստի, զինքն հռչակաւոր փառօք զարդարէ, անուն նորա ահաւոր ձայնիւ տարածի, սաստիկ պատերազմաւ յաղթեցեալքն յաւելու, և զերկիրս Պարսից աւերել ո՛չ դադա-

րի: Այժմ ես (54ա) բարեգոյն չափու հասակի եմ, իղձ և զուարթութիւն արիութեան իմոյ կորուսանել պարտաւորիմ: Լուար յինէն դու, թէ որպէս գրէ սակս գնալոյ իմոյ Հէրաթ ընդառաջ նորա: Նա այժմ ոչ է այն, որ ի Ջէլիլաբադ հաստատեաց զիս լինիլ տեղակալ Պարսից աթոռոյն, սակս որոյ ընդ իս առանձին ծածուկ խօսակցեաց. նա յայնմ ժամանակի, ի գնալն իւրում [ի] հնդիկս, ո՛չ յուսայր այնքան բազումս ստանալ անդի: Իրաւի, բախտաւոր է հայր իմ և բախտաւորագոյն, այլ ես այժմ զիս ապաբախտ անուանել կարեմ, քանզի պարտաւորիմ առ նա գնալ և լինիլ հաւասարակից կարգաւ այլոց օտարաց, բայց միայն թագաւորադնութեան անուամբ յօտարաց զանազանիլ կարեմ: Զի՞նչ ապա ուրեմն մխիթարութիւն և ապաւէն ի սմանէ ինձ, որպիսի կերպիւ եմթագատել կարես, ո՛վ սիրելի քեռի իմ, ի գործոցս յայսցանէ»:

Եւ Լօթֆալի խան յաղազս այսորիկ հրաժարեցաւ զհետեցեալ բանիւքս այսոքիւք.

«Ո՛վ բարձրապատիւ, մի՛ տրտմիր, քանզի ըստ օրինաց իրաւունս ունիս ծննդեամբդ, նաևս յատուկ իմն շնորհս պարգ[ւ]աց գոն ի քեզ, և յոյժ գովելի են որպիսութիւնք և գերազանցութիւնք քո, մանաւանդ ո՛չ սակաւ փորձառութեամբ ցուցան իմաստնաբար կառավարութեան քում, զորս գ[ւ]րեցին զսիրտք պարսից՝ նոքա միշտ ի սրտէ ցանկան լսել զանուն թագաւորութեան քոյ: Թո՛ղ ուրեմն, թէպէտ հայր քո շահ Նադիր ուրախացուցեալ է զնոսա, շնորհելով նոցա զհարկսն երեքամեայ⁵⁷, սակայն զինչ լինելոց իցէ, ապա ըստ յայտնի բնութեան նորա, որ պահանջիցէ ևս քան զևս առաւել ի նոցունց: Արդ, պարսիկք պատուեն և սիրեն զքեզ, որպէս բարձրապատութիւն քո գիտէ, որ ի կառավարութեան քում ի զանազան

⁵⁷ Նկատի ունի այն հանգամանքը, որ Նադիր շահը Զնդկաստան արշավելուց և 1739-ին Դելիւ գրավելուց հետո, տիրաւարով այդ երկրի անբավ հարստութուններին, 1151 հ.թ. զի հեջջե ամսի (1739 թ. մարտի 12-ապրիլի 10) հրովարտակով Իրանի բնակիչներին երեք տարով ազատել է հարկերի զգալի մասից (տես Արунова М., Ашрафян К., указ. соч., с. 87-93):

պատահմունս նշանակեալ փորձեցեր զնոսա, իսկ այժմ արգելէ ժամանակն, տէ՛ր իմ, որ քոյին բարձրագոյն արժանապատու-
թիւնն ընդ արձակութեան իւրում ի կիր առնել կարասցէ: Արդ,
այժմ արա՛ շնորհս ստանալ զհամբերութիւն»:

Առ այն ասաց Ռզա-Ղուլի Միրզա. «Մինչև ցե՞րբ կարեմ
համբերել»:

(54բ) Իսկ Լօթֆալի խանն ընդառաջ մատուցեալ ասաց.

«Իրաւի, զի հնագոյն և նորագոյն պարսից և այլ թուրք-
մանաց տարեցուցք հաստատուն ցուցանեն, թէ՛ որով կերպիւ
իցեն պատահեալ զստացումն որդւոց զժառանգութիւնն հայ-
րենեաց, այսինքն՝ միջնորդութեամբ ելանելոյ աստի կենացս
առ հանդերձեալն հարց իւրեանց: Ահա՛, յայտնի իսկ է, զի Նա-
դիր՝ հայր քո, բաւական փառօք եկաց, իսկ արդէն ընթանայ
նա առ հասակս վերջին⁵⁸, ահա ժամանակ է նմա անդրաբնակիլ
յերկինս, և քեզ իսկ՝ փթթեալ հասակաւ թագաւորազնիդ, իշ-
խել արժան է ի վերայ երկրիս, և զայս ո՛չ է նորագոյն, այլ ի
վաղուց հետէ եղեալ գործ»:

Քեռորդին էհարց ի քեռւոյն. «Ուրեմն այսպիսի պատահ-
ման ո՞րպիսի կերպիւ կարէ հետեւել հնագոյն օրինակին»:

Եւ Լօթֆալի խան հրամանաւ նորա ել արտաքս առ ժամ
մի, և կոչեաց ի յազգականացն զհազարապետ մի, որում
անունն Մահմէդ բէկ, ի ցեղէն ավչարաց, ուստի և զՆադիր
չահ ունի զսկիզբն իւր: Հրամայեաց նմայ, զի բերցէ զանուանի
հրացանակիր նշանահար ոմն ի պարսից⁵⁹ տարաշրջիկ արանց,
յոյժ հմուտ ի արհեստս իւր. առ ներկայութեան Ռզա-Ղուլի
Միրզին, իբր թէ՛ յաղագս զբօսանաց ցուցանիցէ նմա զճարտա-
րութիւն իւր: Իսկ նա այնքան հմուտ էր, զի չափ ստակի միոյ
բոլորակութեան գնտակաւ հարուլ կարէր անսղալ: Հաւանեաց
յայսմ քաջն համարձակ, և ո՛չ մնաց նմա սակս այլոյ իրիք

⁵⁸ Այդ ժամանակ Նադիր շահը 52 տարեկան էր:

⁵⁹ Ըստ Ջ. Գանվեյի՝ այդ դիպուկահարը ոչ թե պարսիկ էր, այլ աֆղան (տե՛ս
Գանուէ, 624. աշխ., էջ 138):

խորհուրդ առնել ընդ քեռոյն իւրոյ՝ ունելով ի ձեռին իւրում նիւթս յարմար և հնարաւոր ընդ արձակութեան, որ ի գործածիցէ: Եւ այսպէս թարց ամենայնի յամեցողութեան խորհուրդ վասն հայրասպանութեան ի մէջ երից անձանցն հաստատեցաւ ենթ երգման, սակայն զնոյնն ոչ յառաջ ի գործ կատարել, քան զդառնալ շահ Նադիրին անդրէն ի Պարս, նաևս ի յայնմ ժամու կարի յոյժ զգուշութեամբ, և ընտրել զժամանակ և պատկանաւոր յարմար տեղիս:

Յաղագս խորհրդոյ այսորիկ նաև հազարապետն Մահմէդ բէկ գիտակ եղև, որպէս սակս այսորիկ առաջիկայ գրեցելոցն (55ա) յայտնի լինելոց է: Եւ Ռզա-Ղուլի Միրզա, բացի խոստմանցն յոյժ բազում պարգևաց ընդունողին զայնպիսի եղևոնագործութեան, ետ նմա վասն ապրուստի նորա մինչև զերեք հարիւր թուման, որում ենթ անուանակոչութեան եկամուտ առն թողեալ՝ զնաց ի ճանապարհս իւր առ կողմունսն սահմանական, յորմէ յետէ սպասէր ի գալստեան Նադիր շահին իսկ:

Եւ տեղակալն աթոռոյն ընդ յառաջ ելանել հօր իւրոյ յոյժ յամրապէս պատրաստիւր, սակայն ստացեալ կրկին զհարկադրական հրովարտակ յաղագս այնորիկ, նաևս վասն հաշուից ի ժամանակի կառաւարութեան իշխանութեան արքունական ելումտից, յայնժամ հարկադրեալ եղև կատարել զկամս ծնողին իւրոյ: Եւ ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ ի բոլոր կառավարութեան իւրում՝ զժողովեալսն ի պարսից ենթ զանազան զրպարտական պատշառանաց և յափշտակողական կերպիւ, բացի հարկիցն արքունական, դրամս երկու հարիւր հազար թուման ետ ի պահեստ ի ձեռս առն հաւատարմի: Եւ ինքն ընդ պատերազմական գնդիւ զօրօքն իւրովք, նաև զքեռին իւր ընդ նմա, ի միջակետէ պարսից ել խաղաց զնաց աճապարմամբ ի ճանապարհ՝ առ նշանակեալ տեղին, և վերջապէս ի մօտաւոր կողմանցն Հէրաթայ⁶⁰ ներկայացեալ յայտնեցաւ որդի արքային

⁶⁰ Նադիր շահի բանակը Չերաթ էր հասել 1740 թ. հունիսի 4-ին (տե՛ս Кишмишев С., указ. соч., с. 211):

առաջի ծնողին իւրում և մատոյց նմա գրով զհրամայեցեալ հաշիւսն:

Եւ շահ Նաղիր յայնմ ժամանակի, վասն յաղթելոյ զհնդիկըս, շահունշահ անուանիւր, որ և ընկալաւ զորդին իւր առաւել իբրև զթագաւոր, քան թէ ծնօղ: Աստ մարթէ իմանալ, զի զայս փոխարկութեան սիրոյ պատճառն յամեցողութիւն յանդիման գնալոյ որդւոյն իւրոյ եղև: Եւ Նաղիր այլևս ի նմին աւուր մեծամեծ նախարարովքն իւրովք արար հանդէս տեսութեան զօրականացն գնդին բերեցելոյ որդւով նորին, և հրամայեաց բաժանել զնոսին ի գունդսն իւր, և Ռզա-Ղուլի Միրզին լինիլ և մնալ ի դրունս արքունի, սակայն թարց ամենայնի գործակալութեան⁶¹, քանզի կառավարութիւնն գլխաւոր ի վերայ Պարսից վերստին անուամբ շահին (55թ) գործ առեալ եղև, և ետ ցլօթֆալի խան ըստ աստիճանի նորա նախարարութիւն ի վերայ սահմանական զօրացն պատերազմողաց:

Եւ ապա, յորժամ շահ Նաղիր առ ի տիրապետել զԲուխարայ և զԽիւայ ճանապարհորդեաց և եմուտ յերկիրն թշնամեաց, կարգաւորեաց զորդին իւր սպառազինութեամբ՝ առ ի որոնումն և ըմբռնումն զօգբէգս⁶² ի զանազան շրջակայ կողմունսն արշաւանօք, առ յորս նա առաւել կորոյս, քան թէ ստացաւ, նաև փութով հիւանդացաւ այնպէս, զի հայրն ոչ հանդուրժեաց զտեսանել զնա, որ և ի նոյն ժամանակի բոլոր զօրքն պարսից սակս ջերմագոյն սիրոյ հօրն առ զորդին ականատես հաւաստի գոլով վկայաբանէին: Եւ Նաղիր մխիթարէր զորդին իւր զՌզա-Ղուլի Միրզա քաղցր բանիւք, նաև խոստացաւ շնորհել նմա ի յառողջանալ նորին՝ գնալ ի գաւառն Խորասանու ի քաղաքն Մաշադ, վասն հանգիստ բնակութեան նո-

⁶¹ Ռզա-Ղուլի Միրզան կառավարել է Իրանը մինչև 1740 թ. մայիսը, երբ Նաղիր շահը վերադարձել է Գնդկաստանից (տես Մատենադարանի պարսկերէն վավերագրերը. հրովարտակմներ, պր. IV, կազմեց Զ. Կոստիկյանը, Ե., 2008, էջ 14):

⁶² Նաղիր շահի այս արշավանքի մասին տես Գանուէ, նշվ. աշխ., էջ 135-137, Шеманский А., Надир-шах и его походы в Афганистан, Индию, Бухару, Хиву, Туркмению, «Средняя Азия», Ташкент, 1911, кн. VIII, IX.

րին, որ և ի ժամանակին անդ դնացեալ եղև իսկ և կատարեալ առողջացաւ ի հիւանդութենէ իւրմէ:

Եւ ի դառնալն հօր նորին նորապէս յաղթօղն Բուխարու և Խիվու ի Խորասան յամի 1741, տօնախմբեցին որդւովն ի միասին զօր տարեմտին պարսից, որ կարգաւորեալ է ի նոցունց ի սկսանիլ գարնան, քանզի հասարակաբար պատահի ըստ սօմարի տեղւոյս իննբորդ աւուր մարտի ամսոյն: Ի սմին աւուր Նադիր, ըստ կամեցողութեան իւրոյ, շինեցեալ անհամեմատ գնոց պսակն (դիադեմ), որ անուանեալ էր նադիրաւ կամ պատուական ոստ պսակի՝ զչորս խաչածև ջղայից, յոյժ հարստագոյն և մեծագին պատուական ակամբ զարդարեալ, ի նշանակութիւն իշխանութեան իւրոյ ի վերայ չորս թագաւորութեան, այսինքն՝ Պարսից, Հնդկաց, Մեծի Թաթարաց և զՕսմանցուոց թագաւորութեան, քանզի նա՝ տիրելով զպարս, յաղթեաց զհնդիկս, և Բուխարայ ընդ Խիւաւ և զԲալխ, որ է գլխաւոր երկիր Թաթարաց, և զսուլթանն Օսմանցուոց⁶³ ի սրտի իւրում կանխապէս տպաւորեալ էր յաղթել⁶⁴, որ և զայսու խորհրդով զպատուական ջղայն զայն եդ ի գլուխ իւր: Այնուհետև, ընդ ամենայն ժամանակս կենաց իւրոց մինչև ցվախճան իւր⁶⁵, միջոցաւ վեց և կէս ամաց, այլևս ոչ երբէք եդ զպսակն զայն ի գլուխ իւր, բայց միայն հռչակիւր զանուն նորին՝ անգին պսակ կամ ջղայ Նադիրայ:

Եւ որպէս անփոփոխ կամեցողութեամբ յօժարեաց (56ա) նա ուժգին զօրու զօրութեամբ և արշաւանօք խաղալ զնալ և յարձակիլ ի վերայ Դաղստանայ լեռնաբնակաց ի վրէժխնդրու-

⁶³ Այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրության սուլթանն էր Մահմուդը (1730-1754):

⁶⁴ 1743 թ. աշնանը Նադիր շահը նորից պատերազմ սկսեց Թուրքիայի դեմ, նպատակ ունենալով գրավել Բաղդադը: Կռիվները փոփոխակի հաջողություններով շարունակվեցին մինչև 1746 թ.: Թուրք-իրանական 1743-1746 թթ. պատերազմն ավարտվեց 1746 թ. սեպտեմբերի 4-ի հաշտության պայմանագրով (տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Չայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Խ. Ա. կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, Ե., 1961, էջ 177-178):

⁶⁵ Նադիր շահը դավադրաբար սպանվել է 1747 թ. հունիսի 20-ին, Խորասանում, իր վրանի մեջ (այդ մասին տե՛ս Չանուե, Նշվ. աշխ., էջ 172):

թիւն անդր կորուսելոյ զհարազադ եղբօր իւրոյ զԻբրահիմ խանին⁶⁶ (սակայն զստու[յ]կ էուլթիւն յայսմ գործառ[ն]ուլթեան ի նմա զայլ իմն երկարատես մտածմունք գոյին, յաղակս որոյ աստ յիշելն ոչ է մեզ տեղի)⁶⁷, նոյնպէս և կարգաւորելով զճանապարհս իւր ընթանալ ի կողմանս գաւառացն, եղելոց առ ծովեզերքն Կասպիական՝ թողլով զայնս ի յաջակողմ առ յետկոյս լերանցն, առ յոր կողմունս, մանաւանդ՝ ընդ յայս ճանապարհ յանդիման Մազանդարանայ և Գիլանայ, ուր ամենայն եզերտքն են անտառախիտ տեղիս: Իսկ գլխաւոր դիրք բնի զօրացն կային բանակաւ բացատուլթեամբ ի միմեանց ի վերայ ոմանց վերստաց՝ մօտ առ քաբու[յ]դ գումբէթ ի կողմանսն Թէհրանայ, ուր հրովարտակօք շահ Նադիրայ յառաջագոյն կոչեցեալք էին յամենայն քաղաքաց բոլոր Պարսկաստանայ յամենայն ազգաց հոգևոր անձանց, նախարարաց, քաղաքապետաց, ծերակուտից և արանց աստիճանաւորաց: Սակայն առ զի՞նչ վախճան այսպիսի ընդհանրական ժողովքն կազմեցաւ պատրաստեցաւ, առ այս հաւաստին գիտացեալ ոչ եղև, քանզի խորին և ծածուկ կամք շահ Նադիրայ ճանաչել և իմանալ էր յոյժ դժուարին:

Եւ յաղազս այսորիկ տարածեցաւ ի մէջ ազգացն զանազան կարծիս. ոմանք կոչումս զայս միայն առ այս հաստատէին, թէ Նադիր ի աւարտել զայնպիսի հռչակաւոր և երևելի յաղթուլթիւնսն, կամեցաւ փառաւորապէս ցուցանել յաշխարհի իւրում, այլք կարծէին, թէ նա զանմեղուլթիւն իւր սակս արեան շահ Թա[հ]մազին առաջի այնքան բազմուլթեան ժողովելոց կամի խոստովանիլ: Իրաւի, զի յառաջակայք (56բ) յանդիման շահ Նադիրայ, ի մէջ այլոց խօսակցուլթեանց, ի բերանոյ նորին

⁶⁶ Նադիր շահի եղբայր Իբրահիմ խանը սպանվել էր 1738 թ. լեզգիների դեմ մղած կռիվներից մեկում (տես Иванов М., Очерк истории Ирана, М., 1952, с. 102):

⁶⁷ Ըստ այլ կարծիքների՝ Նադիր շահի զաղստանյան արշավանքը կովկասյան լեռնականոնների շրջանում Ռուսաստանի աճող ազդեցությունը թուլացնելու նպատակ էր հետապնդում (տես Кнмишев С., указ. соч., с. 214):

անգամ մի լուեալ են զտրտունջս, իբր թէ ափսոսայր այսու կարճարօտ բանիւս.

«Անպիտան պարսիկք սպանին զողորմելին Թա[Վ]մազ Միրզա»:

Իսկ այլքն հմտագոյնք, իմանալով զբարձրաթուիչ միտք արքային և հասու գոլով շաւղաց նորին (զի ըստ հրամանի նորա գրեանքն Օրինաց, զսուրբ Աւետարանն, զհինգ գիրքն Մօլսէսի, Սաղմոսն և Ղօռանն ի լեզուս պարսից ի քաղաքն Ասպահան թարգմանեցեալ էին), եզր կացուցեալ հաստատէին, թէ պարտ էր լինիլ վերահասութիւն՝ սակս նոր հաւատոյ ապագայ հաստատմամբ Նադիրին⁶⁸:

Սակայն, զայսոց երից կարծեացն և ոչ զմինն կատարեցաւ ի էութեան իւրում՝ ի պատշառէ ժամանեցեալ ապա չարավնաս պատահմանն, որ հետեւեալ տեսանի: Եւ ընթացք ճանապարհորդութեան հետեւիւր, և շահ Նադիր մեծի մտածմամբ սակս գործառ[ն]ութեանց և որպիսութեանցն ի վերայ Դաղստանայ և առ յայլ հեռաւոր տեղիս մտածէր, և Ռզա-Ղուլի Միրզա ի սիրտս իւր ուրախանայր յաղագս յարմար հնարին առ ի կատարումն հայրասպանութեան ընդ ճանապարհաւն ընդ այն ըղձալի կամեցողութեան իւրոյ: Իսկ կաշառակուր հրացանակիրն այն սակս կորստական գործոյն իւրոյ, յորժամ լուաւ փութով զգալուստ շահի առ վերոյ գրեցեալ ճանապար-

⁶⁸ Իրանում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ի. Կալուշկինը Պետերբուրգ ուղարկած իր հաղորդագրության մեջ հայտնել է, որ Նադիր շահն իր մոտ է հրավիրել հայոց քահանայապետերի, կաթոլիկ եպիսկոպոսների, մոլլաների և րաբբիների ու հանձնարարել նրանց պարսկերեն թարգմանել Ավետարանը, Գործք Առաքելոցը, Թալմուդը և Ղուրանը, որպեսզի սուրբ օրենքների միջև եղած տարբերությունները հաշվի առնելով ստեղծվի մի այնպիսի նոր կրոն, որն Աստծուն հաճո լինի: Նադիրը չէր թաքցնում, որ ինքը ձգտում է ոչ միայն Իսլամի գլխավոր աղանդների, այլև բոլոր մեծ կրոնների մերձեցմանն ու հավասարակշռությանը, քանի որ սուրբ գրքերի ուսումնասիրությունից համոզվել էր, թե Աստված բոլորի համար մեկն է, ուստի և Աստծո օրենքն էլ բոլորի համար պետք է միևնույնը լինի: Նադիրի կրոնական քաղաքականությունը մերժվեց Նաջաֆի իսլամական ժողովի կողմից (տե՛ս Բալայան Բ., Նադիր շահի կրոնական և հակաթուրքական քաղաքականությունը, «Իրան-նամե», 1993, N 5, էջ 12-15):

հաւ, ոչ յամեցաւ թողուլ զժամանակն և հասանիլ ընդառաջ ի պատկանաւոր և յարմար տեղիս, և թագչիլ ի մէջ անտառի ընդ ճանապարհաւն այն:

Իսկ Նաղիր ի դառնալն իւրում ի Հնդստանայ, բացի պատահմանց՝ սակս գործառ[ն]ութեան ինքեամբ վասն հետադօտելոյ և արշաւելոյ ընդդէմ թշնամեաց, գրեթէ մշտապէս ի ճանապարհագնացութեան իւրում ընթանայր ընդ հարճսն իւր՝ հեծեալք ի յերիվարս, և վասն փառաց և մեծութեան անուան իւրոյ և պահպանելոյ զկեանն իւր, նաև՝ զի զճանապարհն ոչ արգելցի յումեքէ, հասարակաբար երկու գունդս զօրաց յառաջադիմաց կարգաւորեցիւր ընդ իւր. մինն ընթանայր ընդառաջ բացատութեամբ կէս (57ա) վերստոյ, և միւսն գնայր ի յետուստ նոյնքան հեռաւորութեամբ, և ի մէջ այսոց զօրաց շահն ընդառաջ հարճից իւրոց ընթանայր:

Եւ սակաւ ինչ մնաց զանտառախիտ տեղիսն այն անցանել, բայց յայնմ միջոցի ի սպառիլ ճանապարհին այնորիկ նշանակեցեալ կարգաւորութեամբ, յորժամ հաւասարեցաւ Նաղիր յանդիման նոյն ծառոյն, որ էր խիտ առ խիտ և ոստալի, ի վերայ որոյ նստէր թշնամին հանդերձ հրացանիւ, ի յառաջնում աւուրք մայիսի ամսոյն յամի 1741, յանկարծակի թռեալ զընտակ մի (գուլլայ), հպելով առ բոյթ ահեակ ձեռին շահին և էանց: Եւ շահ, ի թօթափիլ յական, հայեցաւ առ յաջակողմն անտառին՝ ուստի ձգեցաւ գուլլին, և սրագոյն տեսողութեամբն իւրով ետես ի վերայ ծառոյն զդէմք թշնամւոյն իւրոյ, և իսկոյն ի նոյն ըոպպէի անկաւ յերիվարէն ի վերայ երկրի և եղև սուտ մեռեալ:

Իսկ թշնամին ձգումն հրացանին նպատակեալ էր ի կուրծքս նորին, և հարկանումն համարեալ էր նա կատարեալ գոլ ի ձեռաց իւրոց՝ էջ ի ծառէն և սկսաւ անտառաւն ընդ այն շուտափոյթ աճապարմամբ ընթանալով հեռանալ:

Իսկ բոլոր կանայք շահին ի վերայ ժողովեալ՝ ամենեքեան լալով ողբային և կոծելով զաղաղակ բարձին, և գունդն զօրաց,

որք ի յետուստ կողմէն էին, ընդ յորս էր և զՌզա-Ղուլի Միրզա, ի լսել ձայնի աղաղակին՝ իսկոյն անյապաղ ընդ իշխանութեան իւրոյ զօրօքն ի վերայ վազեալ հասանեն: Որդին տեսեալ զհայրն իւր անկեալ ի վերայ երկրի, և շուրջ զնովաւ բազմութիւն կանանց աղաղակողաց՝ յարձակեաց ի վերայ համարձակալէս և յետս քարչեաց զնոսա (որում ոչ երբէք ի կենդանութեան իւրում հրամայեցեալ էր մօտաւորիլ հարձիցն), զի թերևս հաւաստապէս տեսցէ աչօք իւրովք զկորուստ հօր իւրոյ: Իսկ Նադիր ի լսելն միայն զձայն դոփման ոտիցն երիվարաց և ի ձայնից վազեցողաց առ նա՝ եբաց զաչս իւր և ասաց մեծածայն. «Մի՛ երկնչիք», և յայտնեաց՝ նշանակելով առ որդին և ասաց. «Թշնամին ի յանտառէն ձգեաց ի վերայ իմ զհրացան», զի աճապարեալ հասանիցէ ըմբռնել զնա՝ առեալ ընդ իւր ի յօգնութիւն (57թ) զինուորս յառաջադէմ հեծելագօրաց:

Եւ Ռզա-Ղուլի Միրզա նոյն ժամայն ընդ մասամբք ինչ զօրօքն յարձակեցաւ ի յանտառսն՝ ցրուելով զնոսա ընդ ամենայն տեղիս, իբր գտանել զմարդասպանն: Բայց ապա իմացան, զի Ռզա-Ղուլի Միրզա այնպիսի արշաւամբքն, ինքն մնալով ի խիստս անտառին, թաքոյց զչարածճիկն զայն:

Իսկ շահ Նադիր կոչեաց զմիտս զուներն յառաջադէմ զօրացն և յուսադրեաց զնոսա, պատեաց զմատն վիրաւորեալ, նստաւ ի ձի և էհաս առ նշանակեալ տեղին իւրայնովքն ամենայնիւ: Եւ բժիշկն պալատական ապահով արար զարքայն իւր, թէ՛ ի վիրացն այն ո՛չ յետեի զվնաս ինչ, քանզի միայն եզրատեալ էր, և եդ ի վերայ սպեղանի, սակայն Նադիր, ընդդէմ սովորութեան իւրոյ, աւուրս ինչ ո՛չ ել ի դատողական և կառավարական տաղավար:

Եւ ապա փութով եկն ևս Ռզա-Ղուլի Միրզան ի յանտառէ անտի և յայտնեաց ծնողին իւրոյ, թէ՛ ամենայն ջանիւք որոնեցաք ի յանանցանելի անտառսն այն, բայց չարածճիկն զայն գտանել ոչ կարացաք, վասն այսորիկ ժամանակ ինչ լռեաց շահ՝ ոչ առնելով հետազօտութիւն բնաւ սակս այնպիսի չա-

րութեան, այլ զորդին իւր, որ յայնժամ առանձնացեալ բնակէր ի հարճնարանին, կոչէր շահ առաջի իւր բազում անգամ, որ և ի յետևեցելոցս կարէ նկատիլ, զի արքայն հմտագոյն սակս նշմարելոյ և վերահասու լինելոյ ի դիմաց և ի բանից նորա՝ կամեցաւ յոյժ ողորմածաբար և յատուկ քաղցրութեամբ ընդ որդին իւր խօսակցել:

Եւ յորժամ շահ Նաղիր սկսաւ ըստ առաջնոյ սովորութեան ներկայանալ առաջի բազմութեան, յայնժամ սկսան յայտնի լինիլ ամբաստանիչք՝ սակս պատահեալ չարութեան: Իսկ նա թոյլ ետ նախ զամենեցուն գալ առաջի իւր, և ապա հասու եղեալ ստուութեանց մատնչացն՝ արձակեաց զնոսա թարց պատժոց, ոչ ևս ընդունելով զայնպիսի զրպարտութիւնք: Բայց միանգամայն երկբայելիք եղեն նմա ըստ ենթադատութեան մտաց իւրոց զերկուս գլխաւոր զօրպետս, որք էին բացակացք յինքենէ ի հեռաւոր տեղիս: Հրամայեաց հրովարտակօք ենթ պահապանաց պահել զնոսա, և ապա հրամայեաց կոչել թարց յամեցողութեան զպատկերահանս (58ա) հմուտս ի Ասպահանայ, զի եկեսցեն առ դուռն արքունի:

Եւ Նաղիր, կառավարելով զիշխանութիւնն բարեյաջող կենցաղավարութեամբ և սակս բարեգուտ պատճառաց և խորհրդոց, հրամանաւ իւրով զժողովեալսն յամենայն տէրութեան իւրոյ զանազան արսն աստիճանաւորք արձակեաց ամենեցունց դառնալ իւրաքանչիւր ոք ի տեղիս իւրեանց:

Եւ ինքն մօտաւորեալ առ Թէհրան՝ բարեգոյն համարեաց անուամբ յայտնելով ցուցանել զճնողական գութս, իբրու թէ ոչ կամի առ դժուարագնաց ճանապարհորդութեանն հարկադրելով աշխատ առնել զորդին իւր զՌզա-Ղուլի Միրզա, և թողուլ զնա ի նոյն քաղաքոջ՝ առ ի հանգիստ բնակութեան նորա, թարց յանձնելոյ նմա զգործս արքունական պարտականութեանց՝ հրամայեաց նմա զբօսնուլ անդ, բնակելով ի զուարճալի տեղիս: Եւ սակս ծախից և ապրելեաց նորա ընդ սպասաւորս և պաշտօնեայս իւր և կարգաւորեաց դրամս բաւական չափով

ստանալ նմա ի մտիցն Թէհրանայ, և ըստ երևելի կամեցողութեան շահին, իբր սակա առաւել հաւատարմաբար պահպանութեան զառողջութիւնն որդւոյն, տուան նմա զբրկուս պալատական ներքինիս շահի, բայց ըստ ծածուկ դիտաւորութեան նորա՝ կացուցեալ էր զնոսա ընդ նմա, զի վերատեսուչ լինիցին նմա, և անքուն ակամբ զննեսցեն և իմասցեն՝ գուցէ Ռզա-Ղուլի Միրզա խօսիցէ երբէք բանս ինչ սակա պատահեալ փորձութեան շահին: Եւ բացի ներքինեացն կարգաւորեցին ընդ նմա նաևս պատուաւոր այր ոմն՝ ատենադպիր Միրզա Ահմէդ անուն, ի սպասաւորութիւն Ռզա-Ղուլի Միրզին վասն գրագրութեան գործոց:

Եւ այսպէս որդին մնաց ի Թէհրան, և հայրն ըստ առեալ կամեցողութեան իւրոյ՝ երկարեաց զճանապարհորդութիւն իւր առ Դաղստան⁶⁹: Յայ[ն]մ ժամանակի եկին արշաւանօք, ըստ կերպի սուրհանդակի, պատկերահանքն ի բանակ շահին: Նադիր ո՛չ վաստակեալ և ո՛չ ձանձրացեալ յանդադար ճանապարհորդութեանցն և աշխատանացն ի կառաւարութենէ թագաւորութեան գործոցն (58թ) անձամբ անձին իւրով բաժանեաց նաև զժամանակ ի վերայ նախիշեցեալ գործոցն՝ ասելով պատկերահանացն մի [ը]ստ միոջէ զնշանակութիւն և զձևակերպութիւնս դիմաց չարածճիկ հրացանակրիճին:

Արդ, ոչ գոյ սակա յայսմ հակասութիւն, զի պատկերահանքն պարսից թէպէտ դէմք մարդոյ երանգօք ի բնական նմանութեան կենդանութիւն տալ ոչ են հմուտք, սակայն նմանութիւնն պատկերակերպել կարօղք են: Արդ, նկարեցեալ եղեն պատկերք մարդասպանին չափաւոր համարաւ և զամենայն զնոսին իւրաքանչիւրն հրովարտակաւ շահ Նադիրայ ի տեղիս տեղիս ընդ ամենայն գաւառ ձեռամբ յատուկ արանց առաքեցեալք եղեն սաստիկ հրամանաւ, որպէսզի իւրաքանչիւր կառավարիչ յիւրում իշխանութեան ամենայն կերպիւ հետեւելով

⁶⁹ Նադիր շահը Դաղստան է արշավել 35 հազարանոց բանակով (տե՛ս Յանուէ, Եզվ. աշխ., էջ 146):

որոնիցէ և գտանիցէ զայր ըստ նմանութեան առաքեցեալ պատկերին, և յորում ժամու գտանեցեալ լինի՝ զնա երկաթակապ շղթայիւք ենթ սաստիկ պահապանաց թարց յամեցողութեան առաքեցեն ի բանակ իւր:

Յետ այսորիկ, առաջիկայ ժամանեալ ամսոյ նոյն յամին, առ ճանապարհորդութեամբն ի վերայ Դաղստանայ՝ յայտնեցեալք գտանեցան ի բանակի անդ գիրս ընկեցեալս յերկիր, ասելով ի նոցին՝ վասն սիրոյ երկոտասան պատգամաւորաց, ելելոց ի ցեղէն Մահմէդի, սակս ողջակիզելոյ պատրաստեցեալ է երկոտասան գուլլայս՝ առ ի ջնջել զկեանս հալածիչ և չարչարողին մերոյ: Բայց ահարկու հնչումն և ոչ սակաւ իւրիք ինչ խռովեցոյց զանձն մեծի առնս ի դարի իւրում, մանաւանդ՝ ոչ վրդովեաց բարձրաթուիչ միտք նորա, քանզի նա զայն ունայնական բանսն ոչինչ համարեաց և ոչ եմոյծ ի լսելիս իւր, այլ ի ճանապարհորդութեան իւրում զուարճանայր թագաւորութեամբն Պարսից և յաղթութեամբ յերկրին Հնդկաց, քանզի իմաստութեամբ կառավարեաց, մեղաւորս պատժեաց զանազան մահուամբ, զարժանաւորս պարգևատրեաց զօրս իւր ըստ կարգին պահեաց, միով բանիւ՝ ասացից Նադիր ըստ սովորութեան լեզուին արաբացւոց ընդիր ընդիր գործս գործեաց:

(59ա) Եւ յամսեանն հոգտեմբերի յամի 1741, յորժամ շահ Նադիր ըստ անբախտութեան իւրոյ յաղթեցաւ առ լերամբն Դաղստանու⁷⁰, հարկաւորեալ եղև հուպ առ կողմամբն Դարբանդու մնալ և ձմերնանալ ի յերկրի լեռնական իշխանին Իսմու⁷¹, մօտ ծովեզերն Կասպիական:

Յայ[ն]մ ժամանակին բերին սաստիկ կապանօք զչարածճիկն այն մարդասպան մերձ ի մէջ գիշերոյ, որ ըմբռնեալ էին զնա առ սահմանաւն Բուխարու յերկրին, որ և իսկոյն ի նոյն

⁷⁰ Դաղստանում Նադիր շահը կորցնում է իր զորքի 2/3-ը և ծիերի մեծ մասը (տե՛ս Кишмишев С., указ. соч., с. 215):

⁷¹ Իսմի – Դաղստանի ֆեոդալներից (Որա մասին տե՛ս Աբրահամյան Ա., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1953, էջ 29, 181):

ժամու սակս նորա ի հարճնարանն շահին իմացուցին նմա: Իսկ Նադիր իսկոյն հրամայեաց (թէպէտ ոչ էր սովորական ժամանակ) ի նշան ուրախութեան իւրոյ փողս հարկանել և ընդ ամենայն բանակն պատգամաւորօք իմատարօք ցուցանել, թէ չարակամ թշնամին կենաց իւրոյ գտանեցեալ է, որում և հրամայեաց մինչև ցգալ աւուր պահել ենթ սաստիկ պահպանութեամբ պահնորդաց:

Եւ ընդ առաւօտն շահն ել և եմուտ ի դատողական տաղաւար, և նոյն ժամայն հրամայեաց բերել առաջի իւր զմարդասպանն՝ ի յատեան ներկայութեանն հասարակական առաջիկայից իւրոց, արանց աստիճանաւորաց մինչև ցերեք հարիւր անձանց, և կոչեաց զնա առ մերձ և ասաց ի ձայն.

«Մեք երդնումք քեզ ամենաբարձր Աստուծով և գրովն Ղօռանաւ, զի զքեզ ոչ սպանանեմք, ասա՛ մեզ զճշմարիտն, ո՛վ ամբարիշտ, ցած և չնչին արարած, որթն և ոստան սարդի, ո՞րպէս յանդգնեցար դու խորհել զչարութիւն և գործել զանօրէնութիւն ի վերայ կամեցողութեամբն բարձրելոյն յԱստուծոյ կարգեցեալ մեզ մեծ թագաւորիս կամ, ո՛վ դու որդի կորստեան, ոչ ի միտ առեր, զի ամենաբարձր Արարիչն անյայտաբար պահպանէ զընդրեալն իւր ամենագօր աջովն իւրով»:

Եւ թշնամին երկիրպագանելով՝ պատասխանեաց նմա.

«Մեծ տէր և հզօր թագաւոր, կացցէ առողջ յաւիտեան, կեանք և մահ իմ կանխին այժմս ի կամաց քոց, ահա ճանաչեմ (59բ) ես, զի ամենաբարձրն Աստուած զքեզ՝ սիրեցեալդ իւր պահպանէ և ողորմի, եթէ ես ի ժամանակին յայնմիկ դիտացեալ էի, որ դու անկեալ յերիվարէն ի վերայ երկրի կենդանի էիր, ես զքեզ և ի յայնմ տեղուջ գործս փութացուցանել կարէի, քանզի առ յիս ունէի ի պատրաստի զգուլլայս բաղում, իսկ այժմ կամք քոյ է ընդ իս»:

Եւ լուեալ շահ Նադիր զբանս զայս՝ կոչեաց առաջիկայք իւր մշտապէս եղեալ դահիճքն, և հրամայեաց առաջի իւր կուրացուցանել զչարակամն, որ և կատարեցաւ իսկոյն: Եւ յանձ-

նեաց զնա առ ոմն երևելի և հաւատարիմ առն պահել զնա, և շնորհեաց նմա ի նոյն ժամու ի բաւականութիւն ապրելոյ նորա յիսուն թուման: Նաև իսկոյն հրամայեաց առաքել ի Հերաթ՝ առ երէց որդին իւր համբաւս զայս ուրախութեան, այսինքն՝ ըմբռնելոյ մարդասպանին:

Եւ Ռզա-Ղուլի Միրզա ի ստանալ զլուրս զայս, առ ի ցուցանել արտաքուսդ իբր ուրախութիւն իւր՝ շնորհեաց առաքեցելոյն զխիլայս հարուստս և բոլոր հանդերձիւք յոտից մինչև ցզլուխ զգեցոյց նմա (քանզի առ պարսիկս սովորութիւն է սակս մեծի ուրախական համբաւոց), և անդրէն յուղարկեաց զառաքեալն հանդերձ գրով, ի յորում առ ծնօղն իւր ի խորոց սրտէ զուրախութենէն մասնաւորիլն իւր ընդարձակ վկայութեամբ յայտն արար:

Եւ յետ այսու, ի հանդարտիլ ցաւոյն և առողջանալ աչաց չարակամին, Նադիր ծածկաբար ի ժամս գիշերային առնոյր զնա և կացուցանէր առաջի իւր, և անձամբ անձին առանձին հարցափորձ առնէր զնա, թէ ում ուսուցմամբն յանդգնեցաւ նա սողնուլ առ այնպիս[ի] գործ անօրէնութեան: Իսկ ապստամբն թարց ամենայնի դիմադարձութեան և բացասութեան, առանց սղալանաց, ստուգապէս մի ըստ միողէ պատմեաց զճըլմարիտն՝ ասելով, թէ՛ երէց որդին քոյոյ մեծութեան Ռզա-Ղուլի Միրզա և սարգար Լօթֆալի խանն սակս այն արարողութեան հաւանեցուցին զիս, վասն որոյ նոքա ընդ իս երեքեանս միայն դաշինս եղինք, ևս (60ա) թէ հազարապետն Մահմէ[դ] բէգ երբ զիս առ Ռզա-Ղուլի Միրզա, և թէ՛ ետես նա, զի ես հրացանաւ որպիսի ամբողջ ձգելով հարի առ նպատակն և այլն:

Հնարագէտն Նադիր յորժամ իմացաւ զհաստատութիւն խորհրդոցն չարակամաց անձին անձին իւրոյ, այնքան համբերութիւն ստացաւ ի հրաբորբոք և ընդարձակ բարկութեան իւրում, մինչ զի սակաւ իւրիք կերպիւ նշան ևս ոչ եցոյց առ ի վրէժխնդրութեան այնց գործոց մինչև ցպատէհ և յարմար ժա-

Նահիր 2-րդ Աֆշար
(1736-1747)

Թահմազ-Ղուլի խան
(ապագա Նադիր շահը)

Նադիր շահ
(գործ՝ անհայտ նկարչի)

Նադիր շահ

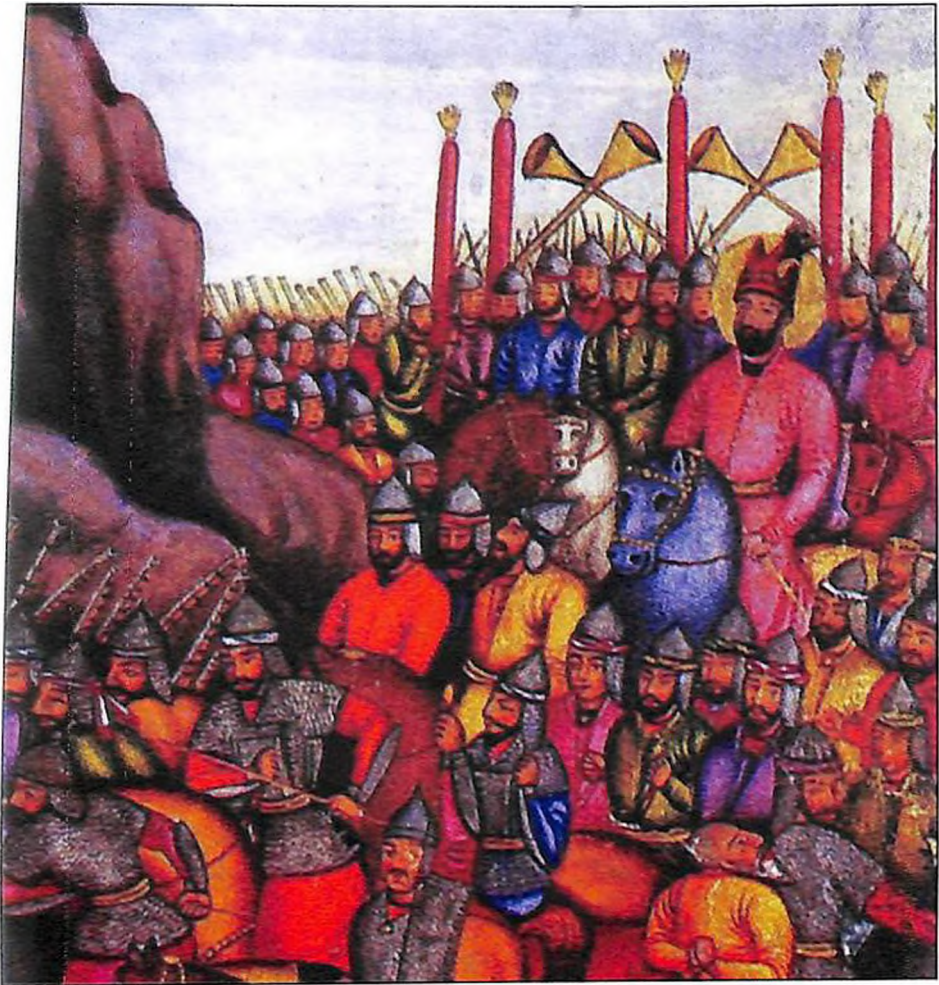
Նադիր շահ Աֆշար

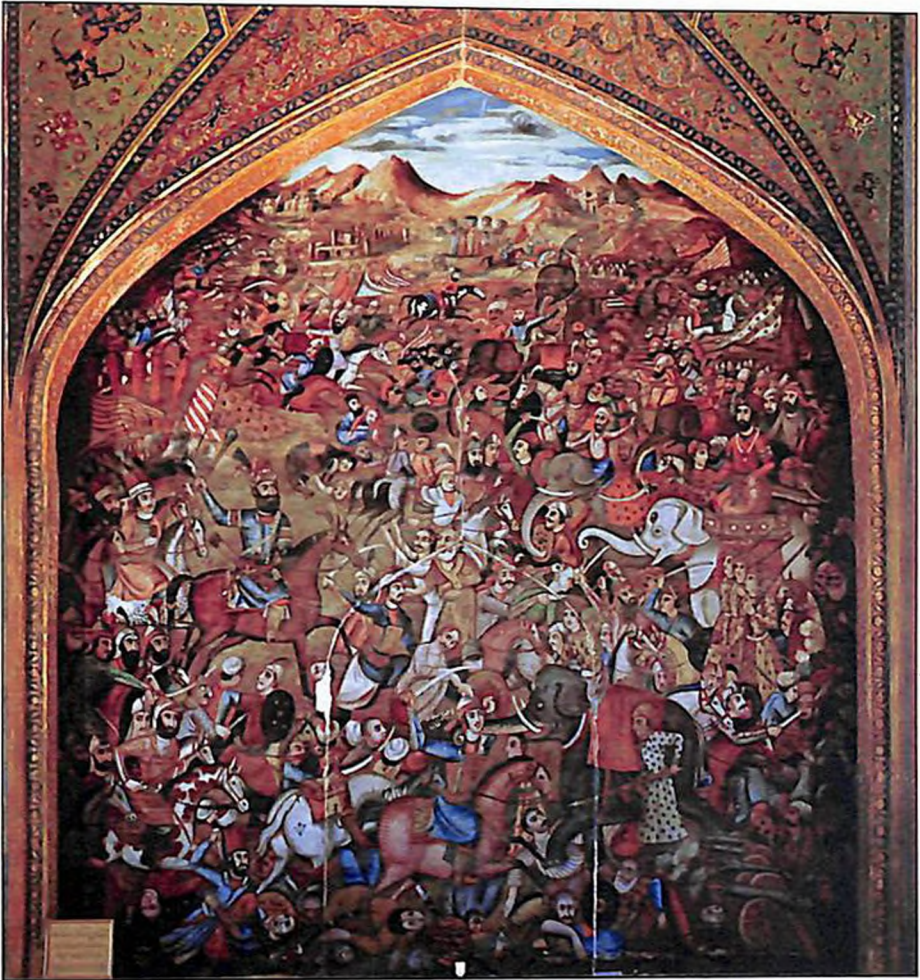
Նադիր շահը Կառնալի ճակատամարտում

Նադիր շահ
(Նկարիչ՝ Միրզա Ջաևի)

Հերաթի արշավանքը

Կառնալի ճակատամարտը
(24 փետրվարի 1739 թ.)

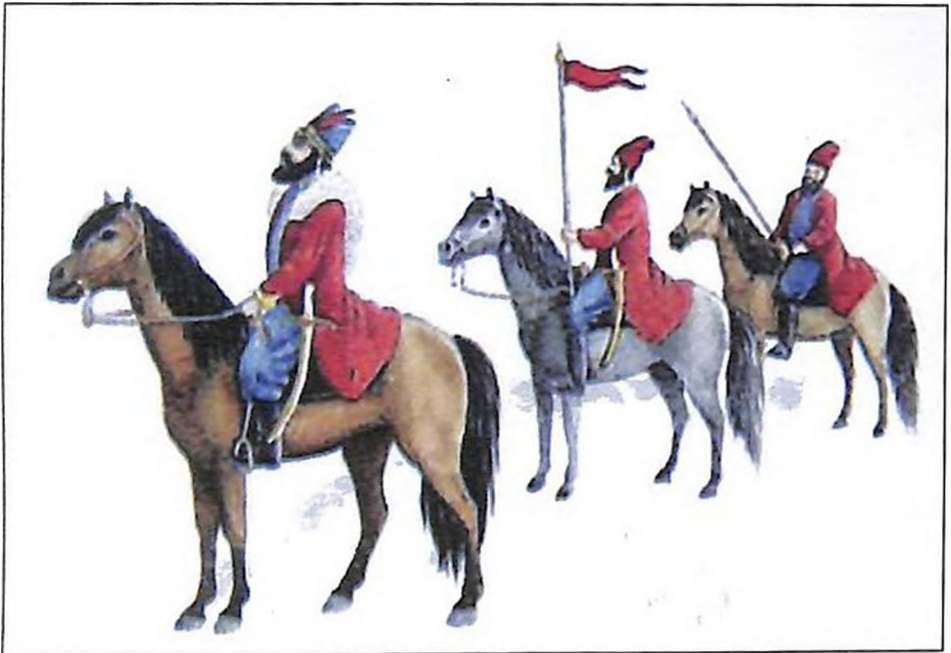
Ճակատամարտի տեսարան Միրզա Մեհդի խան Աստարաբադիի «Թարիխ-ե Նադերի» աշխատության ձեռագրից

Մանրանկար Միրզա Մեհդի խան Աստարաբադիի
«Թարիխ-ե Նադերի» աշխատության ձեռագրից

Նաղիր շահն իր որդիների հետ

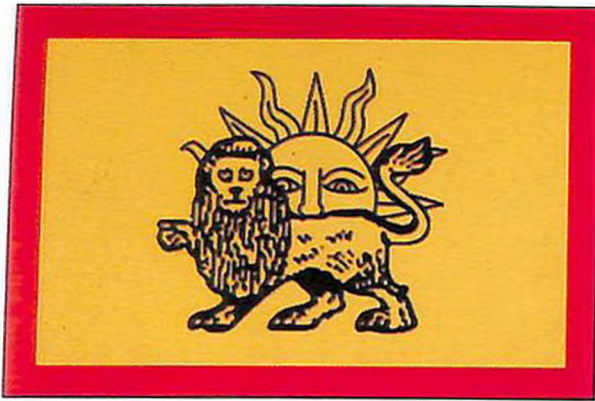
Նաղիր շահն իր թիկնապահներով

Նադիր շահն իր որդու հետ (հատված Նկարից)

Պարսկական հեծելազոր

Նադիր շահի
դրոշմ

Նադիր շահի
թագը

Նադիր շահի
հատած դրամներից

Նադիր շահի դիմանկարը

Նադիր շահի մանրանկարը

Ադիլ շահ
(1747-1748)

Ահմեդ շահ Դուրրանի
(Նադիր շահի գորավարներից,
Աֆղանստանի շահ 1747-1773 թթ.)

Նադիր շահ

մանակի իւրում, այլ մանաւանդ ևս առաւել ցուցանէր ի պալատի իւրում եղեալ աներորդւոյն իւրոյ Լօթֆալի խանին անփոխարկելի սէր ողորմածութեանս: Եւ այսպէս, յաւել քան զամիսս վեց յաղագս այսոց գործոց կային բոլո[րո]վին ի խորանին լռութեան:

Եւ յամիսս ամառնային յամի 1742 շահ Նադիր ինքնին հետամուտ լինէր լեռնական արանց ճանապարհորդութեամբն ի տեղիսն և իջեանսն թշնամեաց՝ յանկարծակ[ի] հրամայեաց կոչել առ ինքն զհազարապետն Մահմէդ բէդ, և առաջակայ հետեակին իւրոյ հրամայեաց խեղդել զնա: Իսկ նա ունեցաւ ժամանակ միայն ըսպէ մի խնդրել զողորմութիւնն, որ և խնդրեաց, սակայն Նադիր ասաց զբանս զայս.

«Յայնժամ ողորմիցէի զքեզ, եթէ մեք զՌիզա-Ղուլի Միրզին ևս խնայիցէաք»:

Եւ հազարապետն իսկոյն զրկեցեալ եղև ի կենաց, և ի յայս պատահանս մեծամեծքն պարսից խորին մտածմամբ մեծացուցանէն զասացեալ բանսն շահին: Սկսան կարծիս անկանիլ վասն Ռիզա-Ղուլի Միրզին՝ սակս խորհրդոյ սպանութեան հօրն և թագաւորին իւրոյ: Բայց Լօթֆալի խան վարէր զինքն խոհեմութեամբ և կեղծաւորութեամբ, այնպէս՝ իբր թէ առ այն գործն ինքն ամենևին ոչ իցէր մասնակից երբէք:

Եւ Ռիզա-Ղուլի Միրզա, մնալով ի Թէհրան, զբօսնոյր փափկակեցութեամբ ի զուարճալի և ուրախարար տեղիսն արտաքոյ քաղաքին, և զերկոսին ներքինիսն, որք տուեալք (60ր) էին նմա ի ծնօղէն իւրմէ՝ մեռոյց զնոսա: Աստ մարթէ իմանալ իհարկէ վասն այնորիկ, զի իմացեալ եմիտ էառ, զի զնոսին ոչ եթէ վասն պահպանութեան առողջութեան նորա էին գարբեալք, այլ վասն փորձառութեան և վերահասութեան էին զնոսս յարկացեալք ընդ նմա:

Եւ շահ Նադիր ի յելսն ներկայ ամռան առաքեաց հրովարտակ սիրալիր ողորմութեան որպէս առ երէց որդին, նմանապէս և առ միւս որդիսն իւր, նաև՝ առ յատկապէս ջերմ սի-

որով սիրեցեալ դեռահասակ թոռն իւր Շա[հ]ուդի Միրզա⁷², որ ծնեալ էր ի կնոջէ Ռզա-Ղուլի Միրզին՝ արքայազնուհէ Սօֆիականէ, կոչել զնոսա առ ինքն այսու օրինակաւ, թէ՛ որովհետեւ իւրոյ մեծութիւնն շրջի անդրէն ի հեռաւոր տեղիս՝ յաղագս հնազանդեցուցանելոյ զթշնամիսն իւր, իսկ վասն բազմաժամանակեալ[ոյ] կարօտութեան իւրոյ զերեսս որդւոց իւրոց փափակմամբ տեսանել կամի: Այժմ սրտի մտօք ցանկայ լցուցանել զկամեցողութիւն իւր և մխիթարիլ, և վասն այսորիկ բարեմտաբար հրամայէ միջակ որդւոյն Նէսիրօլլահ Միրզէ և կրտսեր որդւոյն Իմամ-Ղուլի Միրզէ և սիրելի պատուական թոռան իւրոյ Շա[հ]ուդի Միրզէ, զի ամենեքեան ի միասին ելանիցեն ի Մաշադայ և գալով ընդ յարմար ճանապարհաւ՝ զնասցեն ի Թէհրան, ուր միաւորեացի ընդ սիրելի Ռզա-Ղուլի Միրզին, և ամենեքեան ի միասին կեսցեն ի դուռն իւրոյ մեծութեան:

Եւ այսպիսի կարգաւորութեամբ զերեք որդիսն շահ Նադիրայ և զթոռն նորա չուեցին ի Թէհրանայ և սկսան դալ: Բայց, Ռզա-Ղուլի Միրզա ի ճանապարհի անդ զչարեցաւ բարկութեամբ ի վերայ ատենադպրին, և ոչ ապրոյր նա ի մահուանէ, եթէ ոչ թագչիցէր ի նմանէ, և ի յայտնիլ նորա առ թագաւորն իւր՝ ասաց ցնա, թէ՛ ի որդւոյ քոյին մեծութեան զերկուներքինիսն կորուսեալ եղեն, և կամէր զիս ևս սպանանել:

⁷² Շահուդի Միրզա – հանդիսանում էր երկու դինաստիաների՝ Սեֆյան և Աֆշար շահերի թող: 1749 թ. գահընկեց է արել Իբրահիմ շահին: 1749 թ. դեկտեմբերին Խորասանում Շահուդիի դեմ խռովություն է բարձրացրել Սեշեդ քաղաքի շիա հոգևորականությունը, որը նրան հայտարարել է այլակրոն ու Նադիրի քաղաքականության հետևորդ, և առաջ քաշել գահի իր թեկնածուին՝ միրզա Սեյիդ Մուհամմադին (Միր-Սեյիդ), որը տապալել է Շահուդիին և կուրացրել: Սակայն, 1750 թ. հունվարի 14-ին զորավար Յուսուֆ Ալի խան Ջալաիրին իր հերթին գահընկեց է արել նրան և գահի վրա վերականգնել Շահուդիին: Վերջինիս կառավարումը Խորասանում ընդմիջումներով շարունակվել է մինչև 1796 թ.: 1754 և 1770 թթ. նա ստիպված էր իրեն ճանաչել որպես Աֆղանստանի Ահմեդ շահ Դուրրանի վասալ, իսկ 1760-ական թթ. կեսերից իշխանությունը բաժանում էր իր որդիների՝ Նադիր Միրզայի և Նասերօլլահ Միրզայի հետ: Վախճանվել է 1796 թ. (տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Ե., 2005, էջ 385-387, Шабани Р., Краткая история Ирана, Санкт-Петербург, 2008, с. 209):

Եւ յամսեանն հոգտեմքերի 1742 յամին եկին թագաւորա-
զունքն ամենեքեան ի Դարբանդ և կալան բնակութիւնք ի
պալատին արքունի աւուրս (61ա) երիս վասն գանչելոյ, և
ապա գնացին ի բանակ շահին, քանզի յայնմ ժամանակի էր
շահ ենթ Բաշու⁷³ գեօղին՝ բացատութեամբ ի քաղաքէն քա-
ռասուն վերստ, զի սակս ձմերնանալոյ ընդ զօրսն իւր անդ ժո-
ղովեալք էին:

Եւ ըստ հրովարտակի շահին, վասն գնալոյ նոցին Դար-
բանդոյ մինչև ցբանակն, նշանակեցեալ էր նոցա տեղի երե-
կօթա առնել առ կիսոյ ճանապարհաւ՝ առընթեր Բաշբուղամ
դետով, և յորժամ եկին նոքա անդ և մտին ի տաղավար՝ սակս
նոցա պատրաստեալ, յայնժամ եկն առ նոսա փութով էշիկա-
ղայ⁷⁴ մին՝ ընդ հրովարտակի շահին, յորում հրամանէր, զի մի-
ջակ և կրտսեր որդիք և զթոռն Շա[հ]ուլս Միրզայ գնասցեն ի
պալատն տաղավարական, և Ռզա-Ղուլի Միրզի մնալ, զի ի
միոսում աւուր գնասցէ անդ:

Եւ ի մօտանալ նոյն երեք անձանց առ բանակն՝ ընդառաջ
ելին նոցա պալատական աստիճանաւորքն հանդերձ հանդէ-
սիւք, և ընկալաւ շահ զերկու որդիսն և զթոռն իւր յոյժ սիրով
և ողորմածութեամբ, և արժանաւորեաց՝ հրամայելով նոցա
համբուրել զքղանցս պարեգօտին իւրոյ:

Եւ միւսում աւուր եկն և զերէց որդին՝ Ռզա-Ղուլի Միր-
զա, որում ամենեին պատիւ ինչ ոչ ետուն, և եմուտ նա ի գա-
ւիթն պահնորդաց տաղավարին, որ կայր յանդիման դատաս-
տանական տաղավարին, և էջ յերիվարէն և մերկեաց յինքենէ
զթուրն և զաղեղն հանդերձ նետիւքն (քանզի ըստ սովորու-
թեան պարսից առաջի երեսաց արքայի սպառազինեալ և ընդ
գօտի ածեալ սրով ոչ մտանեն):

⁷³ Բաշու – գյուղ Դերբենդի հյուսիսային կողմում (տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Ե., 1999, էջ 42):

⁷⁴ Էշիկաղայ – Սեֆյան Իրանի արքունի պաշտոնյաներից էր, պալատի արա-
րողապետը:

Յայնժամ մատուցեալ ազդեցին շահին յաղագս դալստեան նորա, և նա հրամայեաց թողուլ զնա ընդառաջ նորա, և Ռեզա-Ղուլի Միրզա ընդ առաջնորդութեամբ էշիկաղային՝ հանդերձ զօրականօք, եմուտ յետկոյս վշեղէն վարագուրին, այսինքն՝ արգելանոցին, երկիր եպագ արքային և ծնօղին իւրոյ, և եկաց հեռագոյն, քանզի թարց հրամանի ոչ ոք իշխէ մօտաւորիլ նմա:

Եւ հայեցեալ Նազիր ի վերայ որդւոյն՝ ետես զսուր կպեալ ըստ սովորութեան ի գօտուջ նորա, որ էր խանջալն, գոչեաց՝ ասելով ահարկու (ՃԵ) ձայնիւ.

«Բարձէ՛ք ի դմանէ զզէնն սրոյ»:

Եւ ընդզէմ նմին Ռեզա-Ղուլի Միրզա պատասխանեաց խրոխտանօք, թէ՛ ոչ ունի ի վերայ իւր սպառազէնս ինչ, և առեալ յինքենէ զխանջալն կամէր ձգել զերկիր, բայց էշիկաղայն իսկոյն յափշտակեաց զայն ի ձեռաց նորա:

Եւ շահ, ասելով Ռեզա-Ղուլի Միրզա՝ յիմար, հրամայեաց զնել ի վերայ նորա զկոճղ և ենթ պահապանաց պահել զնա ի բանդի, սակայն ի մէջ տաղավարի՝ մօտ առ կառավարական տաղավարին:

Եւ ի անցանիլ աւուրս ինչ՝ առաքեաց Նազիր զերկուս անուանի սիրելիսն իւր, այսինքն՝ զմօլլաբաշին⁷⁵ և զմիրզա Ջաքի⁷⁶ առ որդին իւր յորդորական խրատիւք, զի նա բարեյօժար կամօք սակս չարահնար յանցանաց իւրոց թերևս մեղա՝ գոչիցէ: Իսկ Ռեզա-Ղուլի Միրզա ընդզէմ սմին այլևայլ ունայն բանս բարբառելով տփգոհեաց՝ ասելով, իբր ոչ եթէ ինքն ի վերայ հօր իւրոյ, այլ թէ հայրն ի վերայ նորա իցէ խորհեալ զչար՝ կարգաւորելով ի վերայ իմ զերկուս ներքինիս հանդերձ

⁷⁵ Մօլլաբաշի – մահմեդական հոգևորականութեան աստիճանակարգում բարձրագոյն պաշտոնն էր՝ ստեղծված շահ Սուլթան Յուսեփի իշխանութեան տարիներին (տես Մատեմադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, ար. III, կազմեց Զ. Կոստիկյանը, Ե., 2005, էջ 195):

⁷⁶ Միրզա Ջաքին 1743 թ. եղել է Նադիր շահի դեսպանը Բաղդադի Ահմեդ փաշայի մոտ (տես Յանուէ, Սշվ. աշխ., էջ 155):

հրամանաւ, զի նոքա զիս դեղակուր առնիցէին, վասն որոյ և ես սպանի զնոսա: Նաև բամբասելով զհայր և զթագաւորն իւր՝ ասէր, թէ՛ հայր իմ իզուր և ի ունայն տեղի ի լեռնային տեղիսն զօրսն չարչարէ, անսուադուլթեամբ բազումս մեռուցանէ և իզուր բազում մարդիկս կորուսանէ, եթէ նա իսկապէս թագաւորութիւնս կառավարիցէր, ուրեմն զանազան արդիւնաբար գործս արտադրել կարէր, և երկիրս մեր յանդորր խաղաղութեամբ մնալ կարէր:

Եւ պատգամաւոր յորդորիչքն, ըստ բարեկամեցողութեան իւրեանց, որքան կարէր ջանացին խոնարհեցուցանել զՌզա-Ղուլի Միրզա առ իսկազոյն ճանաչումն յանցանաց իւրոց և զղջումն սրտի մտօք, որպէսզի այնու հնարիւք գտանել զչաւիզս՝ առ ի բառնալ զբարկութիւն շահին և ածել յողորմութիւն, սակայն սնեալն կողապինդ գոռոզութեամբ և հպարտութեամբ թագաւորացն Ռզա-Ղուլի Միրզա ոչ կարացին հաւանեցուցանել:

Եւ ապա հարկաւորք եղեն զտրտնջողական բանսն նորա զստուկապէսն յայտնի առնել շահին: Իսկ շահ Նադիր ցասուննալի (62ա) բարկութեամբ վառեալ եղև, և էառ զՌզա-Ղուլի Միրզա կապանօք և պահնորդօք առաջի իւր, և սաստիկ բարկութեամբ ասաց.

«Ո՛վ դու անմիտ և անզգամ, այդ որպիսի անլուր և անծանօթ բանս պտղաբերէս ի լեզուէ քումմէ, զի՞նչ մեծագոյն արարած իցես դու, զի առ ի տեղի բառնալոյ զկեանս քոյ՝ մեք, գոլով մեծագոյն արքայ, կամեցաք ծածկաբար սակայն դարչելի հնարս ի դիր առնուլ վասն փրկութեան քո, բայց դու, ո՛վ եղկելի արարած, յԱստուծոյ տուեալ մեզ իշխանութիւնն արհամարհե՞ս: Իսկ ա՛րդ, ահա այժմ զչունչ քո ի քէն ի բաց ելանիցէ»:

Եւ կոչեաց զղահիճս, հրամայել կամէր կուրացուցանել զնա (անդէն ստորանկեալ էր անարգաբար Ռզա-Ղուլի Միրզա ի վերայ երկրի), բայց հայեցեալ ի վերայ նորա՝ մորմոքեաց

զսիրտ հայրական, արգելեաց աստ ծնողն մերձենալ դահճացն առ յաչս որդւոյն իւրոյ: Ապա հրամայեաց փայտիւ հարկանել մերկաբաց ոտիցն, և Ռզա-Ղուլի Միրզա փայտացեալ ասաց.

«Մի՞թէ մեծամեծ թագաւորք այդպէս վարիցեն ընդ որդիսն իւրեանց»:

Եւ լուաւ պատասխանի ի հօրէն իւրմէ, երկրորդելով զնոյնն, թէ՛ զանպիտանդ զայդ, և համբերեաց նա մինչև ցյիսուն գանից, և յետ այսու երկաթի ծանու կապանօք տարեալ եղև յիւր տաղաՎար:

Եւ յետ այսու հայեցարանէ իսկոյն հրամայեաց շահ կարգել ընդհանրական դատաստան ի վերայ Ռզա-Ղուլի Միրզին և դատել զնա ըստ օրինաց: Եւ ի բանակի անդ եղեալ աստիճանաւորաց բարձրագունից, միջակաց և ցածագունից ժողովեցան յաւել քան զարս հարիւր, և վասն նոցա իւրաքանչիւրոց յատուկ յատուկ նամադ⁷⁷ առ արգելանոցի անդ՝ յանդիման կառավարական կամ դատողական տաղաՎարին եղեալք եղեն: Եւ բաժանեցան դատաւորքն երիս կարգս աստիճանաց, և յորժամ կարգաւորեալ կառուցաւ յատեան, յայնժամ Նադիր միջնորդութեամբ հողաբարձուաց՝ մօլլայբաշիւն և միրզայ Զաքիւն, հրամայեաց առաջնորդել (62բ) առ յատեանն զբանս զայսոսիկ.

«Այնպիսի որդի, որ ունիցի կամս նենգութեամբ սպանանել զհայր իւր՝ ոչ պահպանելով ընդհանուր օրէնս և պատիւ աշխարհական առ հայրն պատկանեցեալ, զի՞նչ արժանաւորի նմա»,—հրամայելով ընդ նմին, զի իւրաքանչիւր դասք զվճիռս իւրեանց գրեսցեն որոշակի:

Եւ այսպէս, դասն առաջին՝ զատեալ ի միւս դասից, յորում էր և զԼօթֆալի խան, ամենայնքնն միաձայն զորդին իբրև զթշնամի հայրական կենացն՝ ի մահ, նաևս՝ չարաչար, արժանի գոյ դատապարտեցին:

Երկրորդ դասն ենթադատեաց այսպէս, թէ.

⁷⁷ Նամադ – վերակացու:

«Ամբարիշտ է այնպիսի որդի, որ զբնական պարտականութիւնն իւր ո՛չ հատուցանէ ծնօղին իւրոյ, և անիծեալ է այնպիսի զաւակ, որ յանդգնի առնել զչարութիւն ծնօղին իւրում: Սակայն, ի յազգս մարդկան, ըստ մեծի մասին, հայրք յինքեանց գոյացեալ կեանս մեղաւոր զաւակաց եթէ զրկիցեն ի կենաց, ապա հետևի զգալի դառնութիւն վասն բնական ջերմագոյն սիրոյն, իսկ ա՛րդ պատուիրանագանց որդի թարց պատժոյ թողուլ ոչ է պարտ՝ որդի, որ մառախլապատեալ իցէ լուսաւորութիւն մտաց իւրոց՝ կուրացուցանել արժան է»:

Երրորդ կարգաւորութիւն դասուցն, որ էր գերագոյնն ժողովք, բացին զբերանս իւրեանց՝ ասելով.

«Ո՛վ պարոնայք, աստ բանս գոյ ոչ վասն որդւոյ ռամկաց, այլ վասն որդւոյ թագաւորի. թէպէտ թագաւորն է ինքնակալ և անեզրական իշխան, սակայն ըստ արդար իրաւանց զզաւակ իւր կորուսանել ոչ է պարտ. ըստ մարմնաւոր բնութիւնս լինելութիւն ոչ բարձցի, ըստ հնագոյն օրինաց և կանոնացն պարսից՝ նիւթ և գործիք մահացուցման ո՛չ հասանի երբէք ի վերայ արենակցաց արքայի: Արդ, որովհետև այնպիսի որդի, որ յոյժ մեծագոյն մեղանչեալ իցէ ընդդէմ թագաւորին և ծնօղի իւրում՝ սակս այնորիկ արժանի է նա պատժոյ լալագին և ողորմելի կացութեան ըստ դործոց իւրոց. առաքել զնա ի յաքսոր այնպիսի տեղի, ուր արքայ կամեսցի, և պահել զնա միայն լոկ հացիւ և սոսկ ջրով՝ ենթ սաստիկ պահապանաց»:

Եւ զայս երեք կերպիւ դատողութեանց վճիռսն մատուցեալ եղև շահին ի ձեռն հոգաբարձուացն՝ մօլլայբաշիւ և միրզա Զաքիւ:

(63ա) Ապա հրամայեաց շահ Նադիր ի ժողովեցելոցն քաղաքական և պատերազմական երկրորդ և երրորդ դասք աստիճանաւորաց արանց արձակել ի բաց, և գլխաւոր զօրապետացն, որ էր առաջին դասուց, կալ և մնալ անմեկնելի ի տաղալարի պահապանաց: Նաևս պալատական մեծամեծ աստիճանաւորացն ոչ հեռանալ ուրեք, և ինքն դարձաւ և եմուտ ի հարձնա-

րանն ժամս ոմանս՝ սակս հանգստութեամբ խորհրդածելոյ, յորմէ և ել արտաք[ս] վաղվաղակի յոյժ բա[ր]կութեամբ և ահարկու դիմօք, եմուտ ի դատողական տաղաձար, և կոչեաց զէշիկաղայն Մահմադ Ալի խան մերձ առ ինքն, և զծերակուտ դահճապետն Մուղիբ Ալի բէգ, և ետ նոցա պատուէր հրամանի, զի առեալ զդահիճսն գնասցեն ի տաղաձարն պահասլանաց, նախ ասասցեն ցլօթֆալի խան, թէ՛ նա աւերեալ ապականեաց զպատուական պատանին զայն, այսինքն՝ Ռզա-Ղուլի Միրզա, և կուրացուցեն զնա:

Եւ հրամանս զայս կատարեցաւ ի թօթափիլ ական, և կամէր սարդար, զի բացասութեամբ բացայայտնիցէր բանս ինչ առ յականջս շահին, սակայն ոչ եղև նմա թողեալ: Եւ եկեալ էշիկաղայն ընդ դահճապետին՝ կացին յանդիման երեսաց թագաւորին իւրեանց, երկիրպագին և մնային լռութեամբ, թէ զինչ հետեւելոց իցէր յետ կատարման հրամայեցելոյն:

Եւ շահ սակաւիկ մի ի միտ էած, և դարձեալ կոչեաց զնոսա մօտ առ յինքն և հրամայեաց զրկել զերէց որդին իւր ի յաչացն նորին: Եւ նոքա ընթացան վաղվաղակի առ տաղաձար Ռզա-Ղուլի Միրզին և յառաջագոյն ասացին նմա, թէ՛ թագաւոր և հայրն քո հրամայեաց կուրացուցանել զքեզ: Իսկ նա ի մտի իւրում հաստատ և հաւաստի հաւատայր և յուսայր զջերմագոյն սէր ծնօղին իւրոյ և գիտէր, որ ունէր ընդ ինքեան, վասն որոյ զասացեալն նոցա վարկաւ իբր գոլ սակս ահացուցման միայն: Եւ յանկարծակի յառաջ մատոյց զպարանոց իւր ի նստեալ տեղւոյն յայնմիկ և ասաց.

«Ահա՛»:

Եւ յորժամ դահիճքն կալան զնա և ի բաց հանին զմի ակն նորա, յայնժամ թագաւորազն Ռզա-Ղուլի (63թ) Միրզա աղաղակեաց մեծածայն.

«Մհ Հայր, կորեա՛ ես»⁷⁸:

Ի մօտաւորութենէ տաղաւարին թէպէտ ձայնս այս ողբալի էհաս առ լսելիսն Նադիրայ, սակայն, զի էր օր ցասումնալի բարկութեան նորա, ոչինչ օգնեաց ամենևին, քանզի և զմիւս ակն ի բաց հանին իսկոյն:

Եւ այսպէս, ի վերջին ակուրսն հոգտեմբերի ամսոյն յամի 1742 անկաւ Ռդա-Ղուլի Միրզա յերկիր ուշաթափեալ: Եւ յորժամ ետես շահ Նադիր առաջի իւր կացեալք զէշիկաղայն և ծերակուտն դահճաց, որ անլուր երկիրպագանէին նմա, համանգամայն հեղան արտասուս յաչաց նորա, այնքան, որքան կայր կացեալ ի տեղոյն յայնմիկ, և հեղմամբ արտասուօք եմուտ անդի ի պալատն հարճից, ուր հառաչանօք ողբայր դառնապէս: Եւ վիրավորեալ սրտիւ ժամս երիս ակաղելով վշտանայր՝ սակս անպիտան և անմարտի առնելոյ որդուոյ իւրոյ՝ ասելով, թէ՛ ինքն իւրովին կամօք զժառանգն իւր արժանաւոր կառավարօղ և գիտութեան տրօք պարգևեալն և այլ յատուկ շնորհօք լցեալն Ռդա-Ղուլի Միրզա ոչնչացուց:

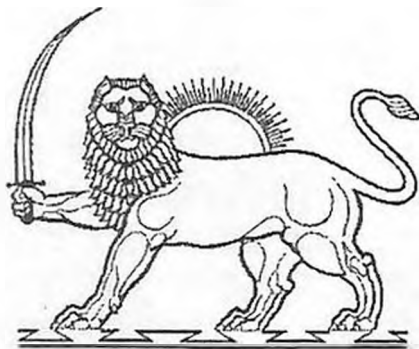
Ձայս հայրական սիրով սգումն ոչ միայն ի ծածուկ, այլևս ի յայտնի ոչ հանդոյց անձն Նադիրայ, քանզի նա յետ այսու տրտմալի պատահմանն ոչ ել ի հարճնարանէն ակուրս երիս: Եւ ապա, յառաջին անգամ ի յատեան իւրում յանդիման բազմութեան ժողովրդաց չքմեղս լինելով, ներկայութեան առաջակայիցն իւրոց՝ սակս անցեալ փորձանաւոր պատահմանն, և ի մէջ այլոց բանից ցնծացաւ անձն իւր, և զգալի սէրն, որ ունէր առ Ռդա-Ղուլի Միրզա, տակաւին չևս էր սառնացեալ, որպէս թէ սքանչելի իմն եղև զայս, զի սակս անցեալ դործոցն արարեցելոց ինքնին բարբառեցեալ՝ ասելով.

«Այս զինչ իցէ լինիլ հայր, և ընդ[դ]էմ սմին որպիսի որդիութիւն՝ Ամենաբարձրեալն այսպէս կամեցաւ»:

⁷⁸ Ըստ Ս. Քիշմիշևի աշխատութեան՝ դատավճռի իրականացումից առաջ Ռդա-Ղուլի Միրզան դատիճներին ասում է. «Դայտնե՛ք շահին, որ մա կուրացնում է ոչ թե ինձ, այլ ամբողջ Իրանը» (տե՛ս Кишмишев С., указ. соч., с. 215):

Եւ յետ այսր ամենայնի ծածկաբար ժողովեալն Ռդա-Ղու-
լի Միրզին ի ժամանակի կառավարութեան իւրում դրամսն եր-
կու հարիւր հազար թուման համարեցաւ ի գանձարանն ար-
քունի: Եւ զվերոյ յիշեալ երկու զօրապետսն (64ա) ի պահպա-
նութենէ պահնորդաց որպէս զանմեղս արձակեցեալք եղեն, և
ըստ առաջնոյ գործառ[ն]ութիւնս իւրեանց ողորմածաբար
կարգաւորեցեալք եղեն:

ՎԵՐՋ

ՑԱՆԿԵՐ

**ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ
ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ**

1. Ձեռագրեր

1. **Բրատիշչեւ Վ.**, Բացատրութիւն անցիցն անցելոց ի մէջ Շահ Նադիրայ եւ աւագ որդւոյ նորին Ռզա-Ղուլի Սիրզին տրտմալի պատահմանց ի յերկրին Պարսից յամս 1741 եւ 1742, թարգմանեցեալ ի բարբառս հայոց Յարութիւն Դաւթնիւ Ջուղայեցւոյ, Մատենադարան, ձեռագիր N 9648, 10889:
2. **Դէլօրիեր**, Առարկութիւն առ պապն Պիոս, թարգմանեալ ի բարբառս հայոց Յարութիւնէ Դաւթեան Ջուղայեցւոյ Դելանեան, Մատենադարան, ձեռագիր N 23:
3. **Էմին Ֆ.**, Գիրք խոստովանական անուանեալ ճանապարհ փրկութեան, թարգմանեալ Յարութիւն Դաւթեան Դելանեան Ջուղայեցւոյ, Մատենադարան, ձեռագիր N 7504:
4. **Ժողովածու**, գրիչ՝ Յարութիւն Դաւթեան Ջուղայեցի, Մատենադարան, ձեռագիր N 8003:
5. **Կանպանեան Գ.**, Երգարան, գրիչ՝ Յարութիւն Դաւթեան Ջուղայեցի, Մատենադարան, ձեռագիր N 9840:
6. **Կուինտոս Կուրտիոս Ռուփոս**, Գիրք պատմութեանց Սեծին Աղեքսանդրի, թարգմանեցեալ ի բարբառս հայոց Յարութիւնի Դաւթեան Դիլանեանց Ջուղայեցւոյ, Մատենադարան, ձեռագիր N 2870:
7. **Միխայէլ Ասորի**, Ժամանակաց զրոյցք, գրիչ՝ Յարութիւն Դաւթեան Ջուղայեցի, Մատենադարան, ձեռագիր N 3517:
8. **Միրզա Մեհդի խան Աստարաբադի**, Թարիխ-ե Նադերի (Պատմութիւն Նադիրի), Մատենադարանի պարսկերէն ձեռագիր N 23:

2. Գրականություն

9. **Աբրահամյան Ա.**, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1953:
10. Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների միջին դարերի պատմություն, խմբագրությամբ՝ Լ. Սիմոնովսկայայի և Ֆ. Ացամբայի, Ե., 1973:
11. **Բալայան Բ.**, Նադիր շահի կրոնական և հակաթուրքական քաղաքականությունը, «Իրան-նամե», 1993, N 5, էջ 12-15:
12. **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի պատմություն, Ե., 2005:
13. **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Ե., 1999:
14. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, Ե., 1961:
15. **Լեո**, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973:
16. **Կոստիկյան Զ.**, Թահմասպ II-ի հայերին ուղղված հրովարտակները և 1730-1731 թթ. նրա արշավանքը դեպի Երևան, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXIII, Ե., 2004, էջ 356-371:
17. Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (Միջնադարից մինչև 1920 թ.), հ. 1, խմբագիր՝ Վ. Միքայելյան, Ե., 2003, էջ 277:
18. **Հանուէ**, Պատմագրութիւն վարուցն եւ գործոց Նադըր շահ թագաւորին Պարսից, Մադրաս, 1780:
19. **Մաղայան Ա.**, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Ե., 2007:
20. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, կազմեց Հ. Փափազյանը, պր. II, Ե., 1959:
21. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, կազմեց Զ. Կոստիկյանը, պր. III, Ե., 2005, պր. IV, Ե., 2008:
22. **Չամչյանց Մ.**, Հայոց պատմություն, հ. 9, Ե., 1984:
23. Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, աշխատասիրությամբ Հ. Սիմոնյանի, Ե., 1989:

24. **Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնց**, Ժամանակագրութիւն, «Կռունկ Չայոց աշխարհին», 1863, թիւ Բ, էջ 81-112, Գ, 181-212:
25. **Տեր-Ավետիսյան Ա.**, Նադիր շահի արշավանքները (ըստ Չակոբ Շամախեցու), Ե., 1940:
26. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, հ. Ա, Ե., 1965, հ. Բ, Ե., 1970:
27. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, կազմեց Ա. Մալխասեանը, հ. Գ, Ե., 2007:
28. **Փափազյան Ջ.**, Հայ-իրանական զինակցությունը 1726-1736 թթ. և Արևելյան Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը Նադիր շահի օրոք, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1972, N 2, էջ 72-85:
29. **Քյուչուք Արութին**, Պատմություն Թահմազ Ղուլու, «Մատենադարանի գիտ. նյութերի ժողովածու», 1941, N 1, էջ 101-128:
30. **Абрамян Р.**, Армянские источники XVIII века об Индии, Е., 1968.
31. **Аветисян Г.**, Генералы-армяне в Российской империи, Е., 2007.
32. **Антонова К., Бонгард-Левин Г., Котовский Г.**, История Индии, М., 1979.
33. **Арунова М., Ашрафян К.**, Государство Надир-шаха Афшара, М., 1958.
34. **Арунова М.**, Фирман Надир-шаха, «Советское востоковедение», 1958, N 2, с. 116-119.
35. **Ашрафян К.**, Антифеодальные движения в империи Надир-шаха (1736-1747), «Ученые записки Института востоковедения», М., 1953, том VIII, с. 166-204.
36. **Братищев В.**, Известие о происшедших между шахом Надыром и старшим его сыном Реза-Кулы-Мирзою печальных приключениях в Персии 1741 и 1742 гг., СПб., 1763.
37. **Бутков П.** Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. I, СПб., 1869.

38. **Иванов М.**, Очерк истории Ирана, М., 1952.
39. **Кишмишев С.**, Походы Надир-шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти, Тифлис, 1889.
40. **Магомедов Р.**, Разгром войск персидского завоевателя Надир-шаха в горах Дагестана, Махачкала, 1940.
41. **Мухаммад-Казим**, Поход Надир-шаха в Индию. Перевод, предисловие и примечания П. Петрова, М., 1961.
42. **Нерсисян М.**, Отечественная война 1812 года и народы Кавказа, Е., 1965.
43. **Паниккар К.**, Очерк истории Индии, М., 1961.
44. **Синха Н., Банерджи А.**, История Индии, М., 1954.
45. **Тер-Аветисян С.**, Походы Тамас-Кули-хана (Надир-шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци, Тифлис, 1932.
46. **Тер-Мкртчян Л.**, Положение армянского народа под игом Надир-шаха, «Известия АН Армянской ССР», 1956, N 10, с. 91-98.
47. **Тер-Мкртчян Л.**, Армения под властью Надир-шаха, М., 1963.
48. **Шабани Р.**, Краткая история Ирана, Санкт-Петербург, 2008.
49. **Шеманский А.**, Надир-шах и его походы в Афганистан, Индию, Бухару, Хиву, Туркмению, «Средняя Азия», Ташкент, 1911, кн. VIII, IX.
50. **Эмин Ф.**, Путь ко спасению или разные набожные размышления, СПб., 1780.
51. Энциклопедический словарь, издатели **Ф. Брокгауз, И. Ефрон**, том IV^А, СПб., 1891.
52. **Hanway Jonas**, An historical account of the British trade over the Caspian sea, vol. I-II, London, 1754.
53. The Cambridge History of Iran, vol. 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic, edited by **P. Avery, G. Hambly and C. Melville**, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբբաս III, 11, 23, 27
Ադիլ շահ, 17
Ալեքսանդր Մակեդոնացի, 8, 9, 17
Ահմեդ շահ Դուրրանի, 50
Ահմեդ փաշա, 52
Աբբաս, 13
Աֆշարներ, 50
- Բաբուր, 25
Բերթուլյան Պ., 8
Բրատիշչև Վ., 1, 2, 5, 6, 8, 9, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22
- Դելյանով (Դելանյան) Դավիթ, 7, 10
Դյուլորիե, 6, 9
- Էմին Ֆեռդուր, 9
- Քահանասյա II, 11, 13, 23, 24, 26, 27, 40, 41
- Իբրահիմ խան, 15, 24, 40
Իբրահիմ շահ, 17, 50
Իմամ Դուլի Միրզա, 50
- Իսմայիլ I, 26
Իսմայիլ, 23
- Լորֆալի խան, 14, 34, 35, 36, 38, 49, 54, 56
- Կանայանյան Գ., 7
Կեղծ-Կալիսթենես, 8
Կոստիկյան Ք., 11
Կուրտիոս Ռուփոս, 9
- Հանվեյ Ջ., 6, 7, 10, 15, 16, 33, 36
Հովսեփ կայսր, 6
- Ղուլամ Հուսեին, 13
- Մահմադ Ալի խան, 56
Մահմեդ բեկ, 14, 15, 36, 37, 49
Մահմուդ սուլթան, 39
Մաղալյան Ա., 3, 4, 18
Մարգար, 7
Միրզա Ահմեդ, 45
Միրզա Ջաֆի, 52, 54, 55
Միֆայել Ասուրի, 7

Մունամմադ Քյազիմ, 29
Մունամմեդ շահ, 13, 14, 25, 31
Մուլիբ Ալի բեկ, 56

Յարութիւն Դավթեան Զուղա-
յեցի, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 19
Յուսուֆ Ալի խան Զալախրի,
50

Նադիր Միրզա, 50
Նադիր շահ, 5, 6, 8, 9, 10,
11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19,
21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28,
29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36,
37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53,
54, 55, 56, 57

Նասերոլլահ Միրզա, 17, 50
Նասր խան, 28

Շահ Սուլթան Հուսէին, 26, 52
Շահամիրյան Հ., 6
Շահռուխ Միրզա, 50, 51

Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնց,
5
Պիոս Վեցերորդ, 6, 9

Պողոս Միրզայան Ամիրթեցի,
6, 7

Ջահան շահ, 13, 25, 28

Ռզա-Ղուլի Միրզա, 5, 13, 14,
15, 17, 19, 23, 24, 26, 27,
28, 30, 31, 32, 33, 34, 36,
37, 38, 43, 44, 45, 48, 49,
50, 51, 52, 53, 54, 56, 57,
58

Սալեհ բեկ, 16
Սեյիդ Մունամմադ (Միր Սեյիդ
Միրզա), 50
Սեֆի-էդ-Դին շեյխ, 26
Սեֆյաններ, 10, 26, 50
Սէիա Նիազ խան, 33
Ստեփան դի Մանդէնով, 6
Սօլթանաղա, 7

Քերիմ բեկ, 33
Քիշմիշև Ա., 57
Քյուչում Արութիւն, 24

Ֆաթիմա Սուլթան Բեգում, 26

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Ասպահան, 41, 44
Աստրախան, 7, 9, 10
Ավստրիա, 6
Ատրպատական, 24
Արևելյան Հայաստան, 24
Աֆղանստան, 12, 23, 50
- Բալխ, 39
Բաղդադ, 39, 52
Բաշբուղամ գետ, 51
Բաշլու գյուղ, 51
Բուխարա, 15, 38, 39, 46
- Գիլան, 40
- Դաղստան, 15, 39, 41, 45, 46
Դելի, 13, 25, 28, 31, 32, 33, 35
Դերբենդ, 11, 15, 46, 51
- Եվրոպա, 10, 11
- Թաթարաց երկիր, 39
Թավրիզ, 24
Թեհրան, 30, 32, 33, 40, 44, 45, 49, 50
Թուրքիա, 39
- Իրան, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 22, 23, 24, 26, 27, 31, 35, 41, 51, 57
- Լահոր, 28
- Խիվա, 38, 39
Խորասան, 16, 24, 27, 38, 39, 50
- Կալկաթա, 6
Կառնալ, 13, 31
Կասպից ծով, 40, 46
- Հայաստան, 18
Հերաթ, 34, 35, 37, 48
Հնդկաստան, 12, 13, 23, 24, 25, 31, 32, 33, 35, 38, 39, 46
- Ղանդահար, 12, 23
- Մադրաս, 6
Մազանդարան, 40
Մեշհեդ, 17, 24, 27, 30, 38, 50
- Նաջաֆ, 41

Շահջանաբաղ (Ջհանաբաղ),
28, 31, 32, տե՛ս նաև Դելի

Պարսկաստան, 1, 5, 11, 17,
19, 22, 25, 27, 31, 32, 33, 34,
36, 37, 38, 39, 45, տե՛ս նաև
Իրան

Ջալալաբաղ, 23, 35
Ջհանաբաղ – տե՛ս Շահջանա-
բաղ

Ռուսաստան, 5, 12, 40, 41

Ս. Պետերբուրգ, 5, 9, 10, 41
Սաբգիվար, 23, 26, 27

Փենջաբ, 25
Փեշավար, 28, 29

Քարոյ, 25
Քելաթ, 17

Օսմանյան կայսրություն, 33,
39

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ..... 5

ՎԱՍԻԼԻ ԲՐԱՏԻՇՉԵԻ

Բացատրութիւն անցիցն անցելոց ի մէջ Շահ Նադիրայ
եւ աւագ որդւոյ նորին Ռզա-Ղուլի Միրզին տրտմալի
պատահմանց ի յերկրին Պարսից յամս 1741 եւ 1742..... 19

ՑԱՆԿԵՐ

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ... 61
Անձնանունների ցանկ..... 65
Տեղանունների ցանկ..... 67

ՎԱՍԻԼԻ ԲՐԱՏԻՇՉԵՒ

Բացատրություն
անցիցն անցելոց ի մէջ Շահ Նադիրայ
եւ աւագ որդւոյ նորին Ռզա-Ղուլի Միրզին
տրտմալի պատահմանց ի յերկրին Պարսից
յամս 1741 եւ 1742

Աշխատասիրութեամբ
ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆԻ

Համակարգչային շարվածքը՝ Թ. Թերջյանի

Հրատ. պատվեր N 241
Ստորագրված է տպագրության 20. 07. 2009 թ.:
Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆: Թուղթ՝ օֆսեթ N 1:
5,5 տպագր. մամուլ: Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ տպարանում:

**ԷԴԻԹ
ՊՐԻՆՏ**
հրատարակչություն

Թումանյան 12, 3,
ք/ԷՊ 52 08 48
56 08 41
info@edithprint.am

[1000pp.]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0128097

A	π
	94757